

ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ СЕТКҮҮЛҮ №4 2009

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилетинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 4 (56) 132

2009 ч., ноябрь-декабрь.

“Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы
Кызыл — 2009

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүн тургузукчулары: Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының яамызы.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың күрүнениң автономнуг албан чери “Улуг-Хем” сеткүүл редакциязының коллективи.

Россия Федерациязының парлаалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

Шүлүктөр

Александр ДАРЖАЙ,
Тываның Улустуң чогаалчызы

ЭРТЕ-БУРУН ЫДЫК ЧУРТУМ Ыры

Чайгы дүне чедишкен ай
Саарылдыр херел чажып,
Сай-Суу, Хемчик, Улуг-Хемим
Чалгыын кырлап самнагылаар —
Аржаан домун сиңирипкен
Арыг чаагай хемнерим...

Шаңчы, Ооруг, Кара-Хову,
Аймыырлыгга, Терезинге
Арбай-тараа салам салбаа
Салгын-хатка эстегилээр —
Аъштыг-чемниг, элбек-байлак
Азыракчы ховуларым...

Үрбүн-Кашпал, Чайлаг-Алаак,
Үстүү Ак-даг, Адыр-бажы
Ада-өгбем үе-дүптен
Арбын сүрүү чалты берген —
Өглериниң оду мөңгө
Өшпейн чоруур хонаштарым...

Дужааштыр кээп кайгажыпкан
Туна, Таңды тайга-сыны

Чаа-Хөлдүн шынааларын
Чаш төл ышкаш куспактапкан —
Эргеленип, чассып аарым,
Эрте бурун ыдык чуртум...

КИЖИ ТӨЛҮ — ШҮЛҮКЧҮ МЕН

Үзе шиидер шииткекчи,
Үстүү дээрден дөстөлгөн хам,
Эрге-дужаал маңнайындан
Эктин чайган дүжүмет,
Өттүр сөглөп, көрүп оран
Өндүр мерген лама эвес —
Өөрээнде, ырлап оран,
Өлүм көргөш, ыглап оран,
Бүзүрээчел чаңы-биле
Бүгү боду опка алзып,
Хилеп-түрөп сарыналган
Кижиге төлү — шүлүкчү мен.

Садыг-саймаа, кончаа кылган
Саятан бай эвес-даа мен.
Кармактарым кактаарга-даа,
Каңгырт кынныр көпөөз чок,
Тоткан черге тос хонар
Тоянчы-даа эвес мен.
Даңны атсы сылдыс-биле
Далаш чокка хөөрежип,
Чүрөк өйгөн бодалдарны
Шүлүк кылдыр бижип оран,
Хилеп-түрөп сарыналган
Кижиге төлү — шүлүкчү мен.

ӨРТЕМЧЕЙГЕ ЧУРТТАП ЧОРААШ..

Сарыг-шокар өртемчейни көрүп өскөш,
Сагыш-чүрээм оон черле хөңнү калбаан..
Калчаа шуурган караам хаптап хадыза-даа,
Хадыычал деп төрөөн черим бактаваан мен.

Сарыг-шокар өртемчейге хөй чыл чурттааш,
Салаа айтып, кожаңадып шыдаваан мен.
Саарыгланган хемнеринче дүкпүрбээн мен,
Чайынналган меңгилиг сын каргаваан мен.

Сарыг-шокар өртемчейге чурттап чорааш,
Чаш-ла ыяш хайыра чок сыкпаан-даа мен.
Калбак эзим ханызынга сереңги шап,
Калчаа өрттү чалбыышталдыр кывыспаан мен.

Сарыг-шокар өртемчейге дириг чорааш,
Чам чок арыг сагылганы ыдык тудуп,
Кижилерниң аразынга адым өлбейн,
Хирлиг бокка борашпазын кызыткан мен.

Ынчалза-даа сагыш-чүрээм үргүлчү-ле
Ыстап аарып, сарыг-шокар өртемчейниң
Бачыттарын угдунмааже баскылаштыр
Мага-ботта сиңирипкен чоруур-дур мен.

ЧЕРИМ КУШТАРЫ

Эңгимелер кырын дургаар ушкан эзир,
Эзимнерниң ханызындан эткен хектер,
Эге хензиг ыраажы куш баа-сарыг,
Хачыландыр хииктелген хараачыгай,
Калчаа саарыг кырындыва ээге берген
Хаактың чиңге будуунга кээп уя туткан
Кайгамчыктыг уран-шевер ус-ла кушкаш,
Силерни мен чарашсынып өзүп келдим.

Холдарымны чалгыннаштыр чада туткаш,
Хостуг шөлээн кудайдыва ужуксаан мен.
Черниң чыыра тыртып келир сорунзазы
Черле хоржок, мени мырай салыксавас...
Черни базып чоруур кылдыр төрүттүнген,
Салымымны өлгүжеге эдилээр мен.
Черге чемнээр, дээрге ужар чаялгаңар
Сагыш-чүрээм адааргады доюлдурган.

Кыраан назын бозагазын арттай базып,
Кызыл-хүнче кезе кайгап олур-даа мен.
Четтиништир сүржүп алган куштар чиңи
Черниң-дээрниң тудушкаанга көзүлбеди.
Кыштың кээри баалык ажыр мыяда деп,
Кызыл-хүрөң бүрүлөр-ле хүлүрешти.
Кышты солуй час-даа келир... Черим кужу,
Кыңгырадыр ырлап, чанып чедип кээр сен...

ХОВУ

Шак ол изиг, ышкам сарыг ховужукту,
Шак ол көк-көк сүвүр даглар илчирбезин
Катап дагын сактып-бодап келиримге,
Караам уунга чаптылтыр кээп шөйлү бээр-дир.

Хемчээли чок, төнчүзү чок улуг Делгем
Херли берген, чиргилчиннеп бырлаңнаар ийин..
Херек кырында, азарганчыг адыш оюу
Кезек хову.. Сүт-ле чажым чүве-дир ийин...

Чүге меңээ амдыгаа дээр шолук хову
Чүден улуг, делгем кылдыр көстүрүл аан?!
...Кырган Доруг даваннарын сөөртүп шошкаан,
Кырган-ачам эзеринде согаңгылаан...

Ушкажында хензиг бодум могап шылаан,
Удумзурап, караам дүрбүп, эзегилээн..
Кезек хову чыырлыр байтык, улам дам-на
Херлип-шөйлүп, талыйып-ла бар-ла чыдар...

Анай чашта чуртталгамның ховузунуң
Алгыг-делгем кызыгаар чок хериизин аар!
Артып калган назынымда кежер ховум
Азарганчыг, карыш четпес, кысказын аар!..

СУУРУМЧЕ ЧАНЫП ЧОРААШ..

Хаттыг-чаъстыг, харлыг дүвү — кандыг өйде
Хайыралыг төрээн черин эргивес дээр!..

Сагыш-чүрээм, мага-бодум бир-ле янзы
Чап-чаа шинчи, байдалдыва шилчиир чорду.

Чаваа-богба чарыштырып деңге өскөн,
Чаңгыс хемниң суун ишкен өөрүмнүң
Чазык-чимчак көрүжүнден күжүр бодум
Турза — узун, тутса — мөге апаар чордум...

Салым-чолдуң эгиннерни сылба баскан
Салам чүгү дүк-хап болуп, чиигеш кынныр.
Чымчак көктү ийи будум сый-ла баспайн,
Сырын ышкаш, чассый аарак суйбап эртер..

Эргим төрээн суурум эргип чеде бергеш,
Элдеп тоолзуг шинчи кирип, хуулар-дыр мен.
Авайымның мойнундан так куспактанган
Азарганчыг хензи чаш оол апаар-дыр мен..

СААРЛЫП АГАР

Караңгыда кааң аяс хүндүс-даа дег,
Карактарым таан көскү апаргылаар..
Куйга башты ажыңнадыр аартып келир
Куяң безин арлып-чидип, тайлы бээр-дир...

Ыржым дүннү сүмелекчи эжим кылгаш,
Ыыт-дааш чок бодалдарга бүргедипкеш,
Сагымны сөстөр кылдыр хуулдуруп,
Саазынга одуруглай бижиир-дир мен...

Хүндүскүнүң ажаанзырал-дүвүрели
Хүл дег эстеп, эрээн хар дег, эстип калыр..
Караңгы дүн чүгле меңээ өртемчейниң
Хамык өңүн чөлээштелдир чырыдар-дыр..

Өскелерге хектер дүннеп удаан болур,
Өткүт ырын чаңгыс мен-не дыңнаар-дыр мен...
Өрээлимниң хондур кывар чырыын көргөш,
Өзен-кайттан аяңнарже аңнар үнер...

Кааң хүндүс шокараңнап эрткен чуулдер
Караңгыда, адышта дег, тода көстүп,
Эки-багы, хевек биле тараа ышкаш,
Элгеттиниң, арыгланып ылгалыр-дыр...

Караңгы дүн кулаам кумун аштап кааптар,
Карактарым хавын соя ажыдыптар —
Чүрээм эриин долган бодал саарыгландыр
Шүлүүм хеми болуп, саарлып агар...

АМЫДЫРАЛ АЖЫГ ДУЗУ

«Кидирээштиң өртемчейниң кырын орта
Хинчектенип чурттазын бо!» — диген соонда,
Ажыг дузун деспи долдур баарымга
Амыдырал кээргел чокка салып чорду...

Ажыг душту ажырганып чылгаан тудум
Амданы шуут чигирзиир дээр чүве болчук...
Ажыг-хинчек хемдип чоруй, адак соонда,
Аас-кежик, өөрүшкү бооп хуулар чоржук...

Чаакты куду чуглуп баткан бөрбек чашка
Чайынныг хүн херелдери кылаш кыннып,
Сагыш-сеткил ханызынче шымнып киргеш,
Чараш чаагай бодал төрүп чырыыр чоржук...

ЧАЛЫЫ ШААМНЫҢ САРЫН ЫРЫ

*Тываның Улустуң чогаалчызы, шүлүкчү
Юрий Кюнзегештин, Тываның Улустуң артизи,
композитор Ростислав Кенденбильдин
чырыткылыг тураскаалынга*

Чалыы шаамның чүрек саргыыр
Кударанчыг уян ырын
Сактып келгеш, сарыннааже
Куюмналдыр ырлаптар мен:
«Караңгыда үнмээн Шолбан
Кажан үнүп келир чүвөл?
Кара-Дашка келбээн уруг
Каяа чедип келир чүвөл?»

Аныяктар шалып тудуу —
Асбестке иженмээн мен.
Караңгыда сарыым кысты
Кара-Дашка болчаваан мен.
Ынчалза-даа ырның сөзү,
Ындынналган аялгазы
Ишти-хөңнүм ханызынга
Идегелдин одун кыпсыр...

Сай-Суу хемим эриин дургаар
Чааскаан орай базып чорааш,
Сылдыс караан бүлдеңнеди
Сырынналдыр ырлаптар мен:
«Айдың дүне үнмээн Шолбан
Кажан үнүп келир чүвөл?
Асбестке келбээн уруг
Каяа чедип келир чүвөл?»

ЫНАКШЫЛДЫҢ ХЕМИ

Бажывыста дойлуп дүймээн бодалдар
Башташкаштың, чаңгыс аай бооп каттышкаш,
Аас-кежик, өөрүшкүнүң хеми болду...

Энерелдиг, тааланчыг чылыг хемнің
Эриктери улам херлип калбарган,
Чалгыглары бисти аадып өпейлээн...

Чүгүрүктүң маңы-биле оккур, ылгын
Чүректерден саарыгланып агып баткан
Ынакшылдың хеми кезээ соолбазын!...

Алдын-оол ДАРЖАА

МӨЗҮҮСТЕ

Чеден харлар шораанындан харап келгеш,
Чедип келген үвүм-чүгүм чидириптим.
Далай ышкаш хайынган чон аразында
Таныыр шырай таварышпайн баргылаар-дыр.

Чамбы-диптиң чаа куржаан ээлээн ышкаш,
Амыдырал чаазы-биле ажыттынып,
Алыр-чиирни өске янзы хайырлап тур.

Оран улуг, кижиге биче, эртем дүп чок,
Мөзүвүсте эгээртинемес дуржулга бар...
Ойнап өскөн өөрүмден аскан мен бе,
Мөңгө назын ужу-кыдыын амзадым бе?
Хилинчектиг салымымны кармагас мен,
Бурунгаарлаар кылажымны йөрээп аар мен,
Бурган башкы өртемчейни чаяп тура,
Кижилерге шилиир чүвени хөйну берген.

2009, май 10.

ҮҮЛЕМ

Хаарыыл мыя сыртанмаанда хая корун,
Хайыралыг кадай оглу кандыг чор мен?
Кара дүргек муңгаралга кактыргаштың,
Карбаңайнып хадып чор мен, таптыг-дыр бе?
Эрге-шөлээ элбекшили эстип калган,
Эгелеп каан ажил-үүле ара соксаан,
Эки ырны бадырар дээн шынчы чүрек
Эге сөстүң чартыын адааш, халаш кынган.
Ыдык Бурган! Ыглапкан дээш, ызмасынма,
Чонум чокта хөлбеш кынган хөңнүм болзун.
Ынак чуртум салым-чолу негеп келзе,
Чогум өйде чыда чыгыы өткүт боор мен.
Депшилгени бурган башкы сайгарып каан,
Каалама орук чок деп сагындырган,
Дедир шураар халаптар-даа тургулаар дээн...
Каар мен бе, бичемде-ле билгенимни?
Чечен диртип үнелеткен шүлүүм-биле
Сеткил-хөңнүм чазап алгаш, кай баар мен ам,
Бурган чаян үүлем дээш үзе чүткүп,
Бурунгаарлап чүткүп орбас харыым кайдал!

2009, май 11.

ХАННЫҢ, УКТУҢ ХУУЛГААЗЫНЫ

Сайзыраңгай амгы шагда кайгамчык-тыр,
Сактыышкынны, баш ыжып, дилевес-тир.
Артистерни видеога бижип каарга,
Аскы-дылы, аажы-чаңы дирлип кээр-дир.
Эрээн-ала идик-хеви чиндиңейнип,
Эктин чайып, бажын силгип оргулаар-дыр,
Каттырганы, чаагында бырлаң ойбун
Карак өөртүп, баар чылдып келгилээр-дир...
Оон артык хуулгаазынны бойдус шаңнаан,
Оглум үнү ырак эвес дыңналып тур,
Өзүп кээрге, өскерилген чоон үнү
Өзүм-баарым сокпаңнадыр дыңналып тур.
Ачам үнү, аялгазы дыңналып тур,
Айтыртынар, ылавылаар чаңы олчаан.
Амгы шагда ховар дыңнаар хоочун сөстөр
Аяны-даа өскерилбээн дыңналып тур.
Карактарга өскөн чуртум көстүп кээр-дир,
Авам-ачам, акы-дуңма, төрөл чонум
Аразынга кирген ышкаш кынны бээр мен.
Бичии кижиге билген эвес, көргөн эвес,
Видеога бижип, чуруп каган эвес,
Ханның, уктуң дүлгээзини ынчаар ойнап,
Кайгамчыктыг бодаралды чаяап каан боор.

2009, май 28.

Маады БОЛАТ

ТЫВА ДЫЛЫМ

Барын-чогун алчып, бержип аралажыр
Малчын ишчи анаа бөдүүн авалар дег,
Тыва кадай мени чаяап чугаалаткан
Тыва дылым — хуулгаан онза уран күштүг.
Орус дылче өңү хевээр өткүт чиге
Очулдуруп тарадыптар чүве болза,
Мегечилер чыылган чаглак дунчуун бузуп,
Меңги дошту шөлчө бадыр эргизиптер.

Каптагай дип аймак чону улам билчип,
Каткы-хөглүг дески чаагай чурттаар ийик.
Бөдүүн кадай мени чаяап чугаалаткан
Мөңгө турум уран күштүг — Тыва дылым.

КҮЗЕЛ ЫРЫМ ХУУЛГААНЫ СЕН

Эки херек кылыр бодааш,
Эндеп чазып, тайып ушкаш,
Элдеп хей күш катап чыып ап,
Эне черден хөнүп турдум.

Дыттыг, пөштүг, дажыг хемниг
Тывам, шоваа төлү меңээ
Чүден артык эргим-дир сен,
Чүрээм согуу тиккилей-дир.

Сени дээштиң чырык черге
Сергек-омак чурттап чор мен.
Сени дээштиң ырның сөзүн
Шенеп бижип, кожуп чор мен.

Өскерлиш чок даңгыраглыг
Өскүс чүрээм согуу болган
Күжүр сарыым, ындын уян
Күзел ырым хуулгааны сен.

Лидия ООРЖАК

СОНЕТТЕР

* * *

Үүлени, салым-чолду дуурайлааш,
Үе-домчу мөңгүн билзек аазай-дыр.
Куьду-сузум чайып каа дег сорунзалыг
Кулугурнуң сыгыт ыры кыңгырай-дыр.

Аарышкым, муңгаралым куйзуп каапкаш,
Амыдырал ожук-дажын тиге берди,

Куюм сеткил доюлдурган, дүлгээзинниг
Кулугурнуң хөөмей ыры өпейлей-дир.

Ээнзирээн куу баглааш доразында
Эзеңгиниң кыңгыраары дыңналы-дыр...
Шагда-дүпте суук-хан аксы салып көрбээн
Чалгый таваам овуузуннуг чайынна-дыр.

Үүлени, салым-чолду эмнеп кааптар
Үе-домчу хуулгаазыны күштүг-ле-дир.

02.02.08 ч.

* * *

Ыглаарымны манааннар боор. Маназыннар.
Ыглап эвес, ырлап үнүп келир дээн мен.
Сөгүрерим манааннар боор. Маназыннар.
Сөгүрбейн, чоргаар көстүп чоруур дээн мен.
Өлүр-баарын уттуп каапкаш, караам чаштыг,
Өжүгө бээр багым кирип, ырлап берейн,
Кыжырыгны, элдээртигни билбээчеңнеп,
Хымыш баштыг ээремчигей болуп көстүйн.

Коргулчун дег аар хамчык — өжээргелдин
Хоргадагы сеткил-хөөнгө ижикпезин,
Хола пашка тараам хооруп, шөлээн орайн.

Оран кезип, сөстөр сүрүп, түревейн,
Өдээм долган инектерим ончалаайн,
Өрмөлиг сарыг шайым аартап орайн.

* * *

Күдүжеңнээн күжүр бодум — өдекте
Күзел-сагыш кайда-чүдө — ыракта.
Эдээм баскан согааш дажы — кунчуумда,
Эрим болур хары кижиге — чанымда.

Чассып чораан өскүс эжим — сагышта,
«Садып ишкен» хоптак күүйүм — кожомда.

Бажын билбес кодан малым — кажаада,
Байлар кени алдар-адым — даштымда.

Кударалым, муңгаралым — ырымда,
Кунчуум кадай соок кара — хөңнүмде,
Өскүс-чаңгыс күжүр эжим — ыракта,
Өөм ээлээн «кожай» бодум — өдекте.

Эдээм баскан согааш дажы — кунчуумда,
Эрим болур хары кижини — чанымда...

* * *

Хоптуң-чиптиң сүрээ-богун чиндивес мен,
Колдук ашпас чаавайның үвү болзун.
Кавындылаан огуңардан чалданмас мен,
Караң көрнүр күүйүмнүң ову болзун.

Кылык аагы чүрээмейни кергетпезин,
Кызыл чаагым карак чажы хорлатпазын.
Сагыш хөңнүм, аа сүт дег, арыг артсын,
Чатка-каргыш чадырымны оя берзин.

Хая-дашка хөглүг ырым чаңгыланзын,
Кара дашка харыызынга ырлап берейн.
Кээргел-човаг үүжезин хойлап алыин,
Кежик-чолдуң чараш ырын курайлап аайн!
Хоптуң-чиптиң үүжезинден байывас мен
Хостуг-чоргаар ырым читсе, ядараар мен.

Мария КУЖУГЕТ,
ТывКУ, тыва аас чогаал болгаш
литература кафедрасының улуг башкызы.

* * *

Үжен кижини кирип орда,
Үжени үнүп чоруп турар.
Үдеп, уткуп чорбаадым бе.

Эки шаамда эжим-өөрүм
Эжик-хаалга амыратпас —
Эмин эртир көвей чораан...

Адыр, эжик соктай-дыр бе?

* * *

Хөглүг, эки медээ дыңнааш,
Хөлүн эртир өөрээштиң,
Көңгүс уттуп алган ор мен.

Солун медээ маадыры
Чогум кымыл: Сен бе? Мен бе?
Чоп-ла орта сагынмас мен...

Чогум чүү дээш өөрүдүм аан?

* * *

Хөлчөк улуг өөрүшкүдөн
Хөрек-чүрээм дакпыжаарга,
Хөлдептиң бе, караам чажы?

Хөө ышкаш кара сагыш
Хөмүрерти базып кээрге,
Хөлдендиң бе, караам чажы?

Чүгө ыглап олур мен аан?..

2008, февраль.

Зоя ДОНГАК

МӨНГҮН-ТАЙГАМ

Бууарган буурул бажын бүдээлгелей
Булут тыртып, каастанып аржыылданган
Мугур, Каргы ийи хеми саарыглап,
Мурнуу чүкче чаржып баткаш, катчы берген

Меңгилерлиг,
Бедиктерлиг,
Мерген чоннуг
Мээң чуртум — Мөңгүн-Тайгам.

Экер ала эзир безин шүүргедеп,
Эдек адаа ырак куду ужуп эртер,
Эрес, кежээ малчын чонум оглу, кызы
Эптиг-демниг, соруу күштүг ээлей чурттаан

Артыш, шаанак
Айдыс чыттыг
Аажок эргим,
Ава черим — Мөңгүн-Тайгам.

Чайын безин харын чаапкаш, дүвүлей бээр,
Чаңчыкпааннар элдепсинип кайгап чанар.
Чайынналган көрүнчүк дег меңгизинде
Чараш өңнер херел чажып кылаңнашкан

Тоолчулар
Бурун чурту
Топтап ханмас
Мурну олбук — Мөңгүн-Тайгам.

ЧҮНҮҢ-БИЛЕ АЛДАРЖААН СЕН, ЭРГИМ ЧЕРИМ?

Меңги харлыг
Бедик-бедик даглар-биле,
Кайгамчыктыг
Кадыргылыг хөлдөр-биле,
Дагның казы,
Тарбаганы, ирбиш-биле,
Тайга-сында
Тарлан-шокар сарлыы-биле,
Делегейге алдаржаан сен.

А оон ыңай
Ындыг кончуг чүнүң-биле
Алдын тайгам,
Ырак-чоокка алдаржаан сен?

Чайын чааптар
Чайыннанган харың-биле,
Дүшке кирбес
Дүвү-хады шуурган-биле.
Чиңгир көк дээр
Чивеңнешкен сылдыстар, ай
Кончуг-ла чоок,
Холуң сунза, мыяда дег,
Мээстеринде
Меңгизиниң чечээ-биле,
Бергээ торулбас
Мерген ишчи чоннуң-биле.
Алдаржаан сен, эргим черим.

ТЫВА ДЫЛЫМ СУДАЛЫМДА

Түүрүк дылдыг чоннарывыс шуулганынга
Түмө-сая язы-сөөк чон аразынга
Тыва дылын тывалар-ла утпаан дээрге,
Дыка чоргаар, эктим бедик орган-дыр мен.

Төнүп читпээн тыва нация бар-дыр дээрзин
Төөгүге мөңгө шыгжап кадагалаан
Төрээн дылым — тыва дылым читпээнинге
Төлү мен ам өөрүп ханмайн чоруур-дур мен.

Авай дээним, эргимим дээн, төлдөрим дээн —
Адааным сөс судалымда деңге соп чор.
Хары черге, үр үеде улам сактыр
Кайгамчыктыг тывызыксыг тыва дылым.

Сентябрь, 2001 чыл. Абакан хоорай.

ДҮНЕ КӨСТҮР ЧЕЧЕКТЕР

Өрээлимде чечектер бар,
Өңгүр болгаш чүзүн-баазын.
Кыжын, чайын оңа бербес,
Кым-даа ону суггарбас-даа

Аткан даңның херелинге
Ажыт кирип, бөлдүнчү бээр.
Караңгыда чечектелип,
Катап база частып келир.
Чырык көрбес чечектерим
Чылдагааны мындыг чүве:
Соңгада аскан көжегемниң
Шокарында фосфор бар.

БУЗУНДУ

Эрги шой паш бузундузу
Бурун чуртта чыдып каап-тыр.
Эдилелде сава-саңга
Буянныы-ла турган боор оң.

Үе-дүптүң чурту дээрзин
Үрде дыңнаан кижидир мен.
Багай кижиде мындыг эттиң
Бараанын-даа көрбес шаг-дыр.

Демир-дес чок ховар шагда
Тендии кожай эдилээн боор.
Дүжүлгези дыка бедик
Дүжүметтии болза хөңнү.

Кадыр черге көжүп чорда,
Хаяа деггеш бусту бээрге,
Каржы кожай аъдын эттел,
Карак-кулаан чушкаан чоор бе...

Балдыр сыкпайн, хүннү бадыр
Паштангаштың, могай берген
Чалчазының холу шылааш,
Чандыр туткаш, ышкынган бе?

— Аа, халак, кулугурну,
Аскыр чылгы өртектиг паш.
Кончуг ытты, сени — дигеш,
Холу-будун сыккан магат.

Эрги шой паш бузундузу
Элээнинден черде калбаан.
Чогуш-содаа херечилеп,
Соок кыштаг ээлеп чыдар...

Шончалай ОНДАР.

Бо чылын Улан-Үдэге болган
Делегей чергелиг Намжил Нимбуев аттыг
аныяк шүлүкчүлөр мөөрейиниң тиилекчизи

Эртенгиниң чиик-сергек салгынынга
Эрес-омаам киткей берген хөглүг чорааш,
Казырт кылдыр бир-ле чүве база кааптым —
Хая көрдүм — кадыг черде доос-кара!

Өктередир төктү берген ишти-кырнын,
Өле-ногаан ханын-чинин чиндиңнеди
Дырбаңайнып, бар шаа-биле шимчеп-шимчеп,
Тыны үстү берген ол боор, тура дүштү...

Эки уткуп алган хүнүм хөлүш кынды...
Эът-кежим соолаш кыннып, көжүй берди.
«Карааң чүге көрбейн чордуң?!» дигензиг-даа,
Хамык бойдус дооза мени хыйыртап тур...

ОЛ СЕН-ДИР СЕН

Дазыр шөлде, кааң чайның халыынында
Дазылынга чедир кургаан чечек ышкаш,

Чулук болур бүзүрелим ышкыныпкаш,
Чуртталгадан оспаксырай бергенимде,
Хенертен дээр кызаш кыннып, диңмирээштиң,
Кезек чаашкын кудуп келди — ол сен-дир сен.

Эжим сеңээ ынакшылым
Эргек ораам удазындан
Эдээ алгыг тыва тонну даараптар.

Эжим сеңээ ынакшылым
Эргек бажы саржаг-биле
Эңмежок хөй боованы быжырыптар.

Эжиң хөңнүн оода-ла
Эргек хире ожаазыңза —
Эр адың сыкпааның ол, ынакшылым.

Арын-нүүрүм шивегейи чүрээм шиштеп,
Адар даңны атсы мени удутпады.
Күткүлгеге алыскаштың эжимниң сээң
Хүлүмзүрүүң өжүрүптүп канчаарым ол?

Ийе харын, ынакшылың күштүг болза,
Идегелиң одун катап кыпсыптар сен.
Ынчалза-даа бодумну мен өршээр мен бе?
Ыядынчыг частырымны уттур мен бе?

Сайлык МОНГУШ,
Ак-Довурак

Идегелим — каанда катпаан кара суг,
Имистелип өже бербээн чула от,
Сериин салгын челбий хадаан чула от,
Сеткилимни чылдып чоруур чырыткы.

Идегелим — көстүп-читкен чиргилчин,
Ишти-хөңнүм ажыңнаткан изиг көс,
Чывар хады шыырныктыр үрүп кээр,
Чырыш кынныр сылдызы чок дүмбей дүн.

ДИДИРЕЛ

Хөлбең ногаан бүрү-сиген оңуп калган,
Хөглүг куштар аян ыры үзүктөлгөн,
Хөлүгүр куу булут дээрни көжегелээн
Көзенектен дашкаар көөргө, муңгаранчыг.

Көстөр кыпкан карактарым шагжок, муңгак,
Көрүнчүкчө көөрү безин дидиренчиг.
Хөрээм ишти караңгы хос, ээнзиргей,
Хөңнүмдө ыр аялгазы кударанчыг.

Чаяна ЧЫКАЙ

КЫРГАН ДЫТКА

Кыштың ыржым шыпшыңыңга сеткил ханып,
«Кыйырт» диген кылажымның даажын дыңнап,
Кылаң хыраа бөргүн кеткен, назы дөгөөн
Кырган дыттың чанын орта бо-ла кээр мен.

Күчү-күштүг, чоргаар, хөнү чораан бодуң,
Күзел-дүшке бүргедипкен муңгак тур сен:
Хүлүрешкен куштар сеңээ дүнөп хонмас,,
Хүнчүгөш дег хөглүг чаштар саадың хоорбас.

Үш-дөрт салгал чуртталгазын ажыр өзүп,
Үе-шагның солушканын херечилеп,
Үргүлчү-ле аңга, малга чаглак болуп,
Үрезиниң чылдан чылче тарып чор сен.

Ак-көк Тезим эриктери шыргай эзим
Ажы-төлүм чарашсынып өзер чери.
Ачылыг бай буян өргөөн дыдымның сээң
Агаарыңны тынып чорда, хостуг-ла-дыр..

Чайын соолбас, кыжын доңмас булак суунуң
Чайыннаажы сеңээ барып ойнай бээрге,
Шаа төнгөн будуктарың оттуп-херлип,
Чалыытканып, чараштанып турган дег сен.

Февраль 11, 2007 ч. Бомбей.

Эрик ДОНГАК

* * *

Часкы чаашкын асфальт кырын өттүрүпкен.
Чарыштырган чычааннардан суглар чаштаан.
Шуушкан чон чайтыладыр сүзүп-ле тур,
Шуру-дамды чаагымны эчигейлээн.

Хоорай кылаң, өңүн чаарты чунуп каапкан.
Хорлаар четкен эриннерим катап кыскан.
Часкы чаъска өөрүп ханган сеткилимниң
«Чаашкыны» карактарга мөндүш кынды.

Сөглежипкен частырыывыс соок хар дег,
Сөөлүндө сагыш өйүп човаткан де.
Кышты өттүр ону канчап шыгжап чоруур,
Кылын «хири» чаашкын-биле арлып читсин.

* * *

Мээң чүрээм согугларын дыңнап көр даан,
Белде шуушкан чылгы даажы ында калыр,
Хаяларның көшкези-даа оожум дег боор,
Хамнарның-даа дүңгүрлери ындыг эвес.

* * *

Элээн-не үр көрүшпейн, ийлээн бистер
Эге-ле чаа ужуражып, дужуп келгеш,
Хензиг чүүл дээш мөгаттынчып,
Хей-ле черге бодувусту кергеттивис.

Чааскаан чорааш, ийлегиже сагынчыр бис,
Чаңгыс черге кады база хоржок-тур бис...

Аажы-чаң деп ийи дедир бектээшкинни
Арта базар арга биске турбаан чоор бе.

Буян ТҮЛҮШ,
аныак тудугжу

ЫТТЫҢ ХОВУ ДЫЛЫН ЧИГЕН...

Шаг-шаандан ыт база, кижы ышкаш,
Чугаа-дылдыг хоп-кочу дажып чораан.
Чашпааларга ээзин бо-ла сада кааптар,
Шулбус ышкаш ийи янзы чаңнап чораан.
Эээзиниң хой-малын кокайга-даа
Айты каапкаш, когаралды сөглевейн баар.
Эрге-чассыг хирезинде мегечи-даа —
Аас-дыл аңаа артык чепсек болу берген.

Кижы ынчан бурганынга чедип келгеш:
— Күжүр башкым, ыдым меңээ өскерилди.
Кичээнгей чок болганымны ажыглапты,
Хүлээлгезин уттупту — деп, хомудаан-дыр.
— Кадарчы ытка дылды хей-ле берген-дир мен,
Кара чаңгыс частырымны эдип алуйн.
Чана бер, че. Ыдың ам-на чугааланмас,
Чаңгыс чагыым — ооң хырнын тоттуруп чор.

05.02.09.

КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫ — 80

«ТАНДЫ КЕЖИИ» — САГЫШ-СЕТКИЛГЕ ЧЫРЫК ӨӨРҮШКҮ

Улуг-Хемниң сай-дажын шапкын агым сая чылдар дургузунда хоюглай шаап бадып чыдар. Чоннуң дыл-домаан чечен кижилер шапкын агым дег, база-ла арыглап, үе-чылдар аайы-биле чаа-чаа овур-хевирлерге улам-на байыдып турар. Төөгүдө дайын-чаа, хамчык аарыг, чут дээш кандыг-даа халаптар турган болза, тыва улус «таңды кежиин үлежип чиир» деп мерген чаңчылы-биле менди бүдүн чурттап артып каар турган.

«Экология» деп сөстүң ора-сомазы-даа чок эрте-бурунгу үеден бээр тыва кижии оран байлаан хумагалап чораан. Мен хуумда Кудажының «Таңды кежиин» деп чечен чугааларының номун дендии сонуургап, улуг-даа, бичии-даа кижилерге ону сүмелээр-дир мен.

Чазын шатка баштайгы көктү көрүп кааш, ону хопталап эдип оран тарбаганны кым чаптавас боор. Ол байтык кижиге төрөөн чериниң сайы безин кайы хире эргим ийик. Довурактан тодар, малгаштан байыыр. Тонна-тонна саазын долу доктаалдар-даа үнмейн турган үелерде тодуг-догаа эки-ле чурттап чордувус чоп. Ам бодап көөрге, ажыл деп чүве кижини шаг-төөгүдөн бээр азырап чораан. Коммунизм дээрге хамык чүве халас апаар деп, тоолда ышкаш, шынап-ла меге өөредиг турган боор. Ол ам хоозун меге болганы-биле буурап дүшкен чадавас. Бистиң тыва чуртувус, Европа чурттарынга бодаарга, ам-даа бүдүн-бүдүн арыг бойдус байлаа-биле бай хевээр.

Хамык ужур тарбаганы кижии өлүрүп чииринде-даа эвес, ол аңнаашкынның хөктүг солун өөрүшкүзү, ылаңгыя, бо үеде хоорай

кижизинге кайы хире «сагыш-сеткил эмнээшкини» берип турарын Кудажы дег кым ынчаар онза тывызык чурумалга дириг хевээр көргүскен деп? Кудумчуда кушкаштың, балконда арының, оглу-кызын азыраар дээш, үңгүрүнче камбээт чууй идип иженип чоруур «мөге кымыскаяктың» амыдыралын Кудажы дыка-ла хандыр шинчилеп, оон ойзу-кыйзы үлегерлээн мерген бодалдарны кижги угаанынга оттуруп турары кайгамчык! Бо база философчу поэзия.

«Кенин-Лопсан, Сүрүң-оол, Кудажы сугларның эдээнден тутгунуп чорааш, чоокта чаа шору чогаалчылар апардывыс. Оларга чедер харыывыс кайда боор» — деп, Даржай элээн каш чыл соңгаар бир-ле хуралга бодунуң үе-чергези бистерге хамаарыштыр чугаалап турду. Шынап-ла харын, чогаалга хөй чон сонуургалдыг, ол ажыл авторларга эки төлевирлиг ССРЭ үезинде социал ужур-дузалыг романнарны олар бижип, хөйнү-ле кылдылар. Сөөлгү 20 чыл дургузунда экономиктиг хоозурал-биле кады кижилерниң иштики сагыш-сеткили куду бастыгып, номга сонуургалы чидип, «телетениишкинге» алзы берген. Ном байтык, төрээн дылын аартыксаар кижилер көвүдеп турар.

Таңды кежиин чүгле бистиң хырнывысты тоттуруп турар эвес, а сагыш-сеткилге чырык өөрүшкүнү берип турар. Ынчангаш Тываның Улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы-ның 80 чыл ою-биле холбаштыр ооң «Таңды кежиин» деп чечен чугааларының номундан дараазында чогаалдарны силерге сөңнедивис, хүндүлүг номчукчулар.

Сеткуулдуң кол редактору Ч. Куулар

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

КАКПА

Буруңгу аңчыларның чугаазы-биле алырга, ээремчигей дузаа коргунчуг дижир болгай. Чүге дээрге ол тыртып каан ая сээнинге дөмей. Бо шагда ындыг айыыл мырыңай эндерик, артында көзүлбес. Чер болганында какпа, дузак, оон туржук кижги сагыжынга кирбес кагар-согар, тыртар-тудар, боор-боостаалаар чүүлдер салып каан болур-дур. Оларын оода аңныыр хуусаазы төнгөн соонда, сөп-даа албас. Тайгага база кичээнгени кижээ херек.

Хүрөң аыттыг Хүлерович Бады-Суу-биле тайгага чораан мен. Элээн-не кылашташкан улус боор бис. Мен мырыңай турупкан мен. Олуруп дыштаныксаарым черле аргажок.

Бады-Суу өзен иштин өрү-куду көргөш, өрге чылгаптар өл бар ирги бе дээн ышкаш димзенген тур. Мен бодум дугайты эжимниң эки шынарларын билир мен деп бодап чораан мен. Ол ыңдыг эвес болган. Ынчан чүглө Бады-Суунуң база бир чаагай шынарының ачызында каң-кадык арткан мен.

Ийи чоон шиви дөзүңгө келгеш, олуруксаарым аажок болду. Оларның аразында күдүрээнниң оргу деп чүвези кедергей, кылын, кургаг, олбук чадып каан чүве-биле дөмей.

Ынаар дап берип чыдырымда, Бады-Суу чугаалай-дыр:

— Адыр, адыр. Кандаай чыт бар чүвөл?

— Чүү чыт?

Ол-дур, Бады-Суунуң өске кижилерден ылгалдыг база бир онза шынары. Мен ол чытты билбээн мен.

Бады-Суу боозун дытка чөлөндир салып кааш, ол-бо талаларже кичээнгейлиг көрдүнгөн тур. Мен дээрге харын кижимни кочулаар сагыштыг турдум: чытчының бодунда, чылгычының шыырында дижир ийикпе.

Бады-Суу ийи чоон шивиниң үстүнчө айытты:

— Дуу секти көрөм.

Шынап-ла өлгөн ыт.

— Өжөгээр ында салып каан-дыр—деп, Бады-Суу тайылбыр-лады. — Мында ам какпа азы дузак бар. Эки көрүн. Адыг дая-лаар бодаан улус-тур. Оон дужувуста мээсте дөңчө айытты.—Моон кедеп көрүп турар дээш, секти өжөгээр мында салган-дыр.

Бады-Суу билек хире чоон кургаг будук ап алгаш, мээң олулар деп турганым кургаг күдүрээ кырын орта шашты. Шак-ла диди! Арным изиш дигеш, аткаар халый бердим. Ооң адаанга ожук хире улуг аастыг какпа белеткенип алгаш чыткан чүве-дир. Өрү шуравышаан кагарга, чоон будук сынып чаштай берди.

Барып көргөн: ыңдыг какпа садыгларда чок, кижини кылган чүве чорду. Эриин дургаар, крокодилдин ышкаш, чидиг диштерлиг, кежээ-ле шевер дарган соккан какпа чораан, ыңдыг уран угаанны төтчеглекчи эвес, өске чаагай сорулгага ажыглаан болза деп бодап турдум. Ол какпаның кырынга олурупкан болза, кижиниң чүзүн-даа үзе шааптар ыйнаан. Чаңгыс кижини болза өлүр, эштиг кижини инвалид артар — оон өске арга чок.

Бо таварылганың соонда Хүрең аъттыг Хүлеровичини хүндүлээрим дам барган.

КЫМЫСКАЯКТАР

Чайын мыйыс үезинде сыыннап чорааш, тайгага ийи хондур чагдырып келдивис. Арга-ыяш-даа, идик-хеп-даа, аьш-чем-даа көк мөөн. Орта изиг чем-даа аас дивээн, уйгу-дыш-даа көрбээн.

Чаяан бооп, дүүште дээрниң соо көгерип чоруй, чаьс аязып эгеледи. Дыткан дүк чулагайлары ышкаш ак-ак булуттар болгаш көдүрлүп үнүп турган бус ышкаш чиик туман аразындан чайгы хүннүң караа изидир шонуп келди. Бүгү-ле бойдус: арга-ыяш, оьт-сиген, сай-даш, дөгере чуннуп каапкан. Черниң чаагай чыды арыг агаарже көдүрлүп үнүп турду.

Бистер чаглактанып орган селбер пөжүвүс адаандан тура халышкаш, байгы-ла чүктешкилеривисти алгаш, дужувуста каьтта мээсче үнүптүвүс. Орта баргаш, хамык идик-хевивисти уштуп кургадып кааш, хүн караанга дөгеленип, амырап чыдыр бис.

Канчангаш бир көрүптеримге, чанымда рюкзактан уштунуп кээп дүшкен борбак камбээтти элээн кымыскаяк үглөп алган, ууп чадай-чадай иткен, сөөрткен турлар. Канчаарлар эвес дээш, көрүп-ле олур мен. Шимчедип чадап кагдылар.

Оон соонда кымыскаяктарның чамдыызы маңнажып чоруй бардылар. Артканнары, эргек бажы дег, борбак камбээт кырынче үнө халчып келгеш, телевизор антенназы дег, адыр мыйыстарын ол-бо шимчеткилээн турлар. Сактырымга, агаардан кандыг-ла бир радио чалгыглары хүлээп ап, азы дамчыдып турган ышкаш болдулар.

Удатпаанда көөрүмге, чанывыста бичежек кымыскаяк өөнден имилеме чүвө шуужуп кел чор. Көргөн: кымыскаяктар. Ырак эвесте кончуг амданныг чем чытканын оларга демги чоруткан кымыскаяктар барып чугаалапкан бе азы артып калганнары мыйыстарын адыраңнадып тургаш, агаар дамчыштыр медээлепкен бе — ол дугайын кижиги билир арга чок.

Чүс-чүс кымыскаяк чүк бүрүден үглөп келгеш, борбак камбээтти оргу черже чууй идип алдылар. Ам-на бир дап бергеш, өөнчө алгаш чоруурлары ол деп бодаан мен. Мырыңай ындыг эвес болду.

Кымыскаяктар ол-бо маңнажып, камбээтти долганып, ооң кырынче катап-катап үнүп шаг-ла болдулар. Сөөлүндө бодаарымга, сүмележип турганнары ол чүвө бооп-тур.

Оон кымыскааяктар камбээттиң чылшыр ийинде черниң довураан дажып эгеледилер. Чаңгыс-даа анаа турары чок, хензиг сайларны, күзүрүмнерни ызырып алгаш, халчып үнүп-ле турлар.

Ол аразында өл-шыкка могаан кижини, изиг хүн караанга таалап, удуй хона берип-тир мен. Элээн болгаш оттуп кээримге, кымыскааяктарым бичии оңгар казып алган, демги камбээдин база катап үглей берген турлар. Ам бир дап бээрге, амданныг чижини ийинде оңгарже чулуп кээп дүштү.

— Борбак камбээт кымыскааяктарның казып алган оңгарынга кара-ла өй болду: узуну-даа, дооразы-даа, ханызы-даа. Хевири безин шала шөйбексимээр, төгерик. Кайгамчык шын, шевер ажыл! Борбак камбээттиң хемчээлин кымыскааяктарның канчап санап алганын кижини кайгаар чүве болбас ийикпе.

Ам кымыскааяктар оңгардан үндүрген мортунуң довураан дедир дажыглап тургаш, камбээтти хөөп кааптылар. Оон дөгере өөнчө чана бердилер, чаңгыс-даа кымыскааяк орта артпады.

Амыдырал белең эвес, ооң кадыг хоойлузун кым-на шыдажып эртип чоруур болдур, чүгле ол чырык чер кырынга чурттаар аас-кежиктиг. Кандыг-бир берге хүннер таваржып кээр болза, кымыскааяктар ол үүжези-биле кайын тоорлар.

Ынчан шагда бир катап дыңнааным чугааны сактып ордум. Биезде Петербург хоорайга бир бажың тудар дээн черге, бүдүн сараат дег, улуг даш чыткан чүве-дир. Хаан бодунуң хамык дүжүметтерин кыйгыртып келгеш, ол дашты доп-дораан алдыртып кааптарын дужааган. Буза тепсир дээрге, чанында бажыңнар бар, улуг үрегдээшкиннер болур: сөөртүп кааптар дээрге, ынча улуг шанак-терге кайда боор — дүжүметтерниң дүктүг баштары ыжып-ла турган.

Дүжүметтер ол ынчап турда, оларның чанынга эгин ажыр таар чүктээн, диленчи тараачын ашак чедип келген. Маргышкан чугаа-соотту дыңнап туруп-туруп, ашак мынча деп кааш, кылаштап чоруй барган дижир:

— Даштың чылшыр ийинге ол хире хемчээлдиг улуг оңгардан каскаш, ынаар чууй идиптиңер.

Амыдыралдың бергелерин көрүп чораан тараачын ашак хаанның тамчыктыг дүжүметтеринден угаанныг болганы ол-дур. А кымыскааяктар база...

ТАРБАГАННАР

— Машинавысты хем кыдыында алаакка тургузуп кагдывыс. Ам дек келбес бис — дишкеш, шай хайындырып, хогланып алдывыс.

Бо-ла Мыкыылайның тывызыы, оюн-баштаа аайлыг эвес, рюкзагындан ийи сарлык кудуруу ужулгаш, бирээзин менче октапкаш, тоолдап-ла тур:

— Ма, ал ал. Биске тарбаган чайып бээр сен.

— Ол канчаар чаяр чүвөл? — деп, кайгап айтырдым.— Билир кижиге бодуң-на ожаап көр, Мыкыы.

— Тарбаганнар ыт азы бөрү ээрер боор чүве — деп, Мыкыылай уламчылай-дыр. — Ынчангаш карак, кулактыг бөрт кедип алгаш, кудурук чайып кылаштаарга, тарбаганнар алгы-кышкыбиле чоокшуладыр маңнажып кээр. Ыт көрүп каанда, өргелер кандыг ийик, ол ышкаш. Ам чанагаштанып каапкаш, ырыктааш безин чокка, бо кудуруктарны чайып маңнажыр бис. Чамдыктарывыс боолаар. — Ынча дээш кижим каттырып шаг болду. —Бо черниң тарбаганнары, чеже-даа чанагаштанып алырывыска, бисти пат-ла таныыр апарганнар, боолай бээр улус деп билир. Ынчангаш бисти ээрбес, сени-ле сонуургаарлар боор. Чаа кижини ыяап ээрерлер. Белеткен, белеткен. Хевиң ужул.

Мени анаа кочулап турар эрлер-дир деп бодаан мен. Херээженнер эвес-даа бол, эрлер-даа аразынга кижиге канчап үпчүген чанагаш маңнаар боор. Ындыг бе дээримге, хөйлеңнерин машина иштинче уштуп октагылаптылар. Чүвүрлерни, кара хөк чүве, тарбаганнар чанынга уштуп алыр дижиб турлар. Ужурдан эртер эвес, мен база белимге чедир чанагаштанып алдым.

Ынчан мени көргөш, база-ла Мыкыылай алгыра-дыр:

— Бо канчап мат кара апарганың ол, ындыг кижини тарбаганнар сонуургавас чоор.

Ол чайын Сочиге дыштанып тургаш, Кара-Далайга эштип, мурнуу чүктүң изиг хүнүнге эдимни карартыр кадырып алган кижиге мен. Ынчангаш ынча дээри ол ыйнаан.

Дыка үр кылаштажып келген бис. Улуг ховуну кешкеш, бир дагны ажып келдивис. Өөрүм-даа белеткенип, ок-боозун хынап эгеледилер. Ыракта боордан, тарбаганнарның көскүлеңи аажок. Шынап-ла кыра шавар боор бис.

Ам Мыкыылай шириин чугаалады:

—Тарбаган аңнаксаан болгай сен, Кыргысович. Ол шагың келген-дир. Хевиң ужулгаш, ам чоонган ийик сен, челип тур. Ол чарыкка ийге чорунда, тарбаганнар алгыржып эгелээр эвеспе. Ынчан кудурууну улам-улам караңнадыр чайып, элдеп-эзин кылдыр куштап, шурап, үңгеп, союп маңнагылаар сен. Оон тарбаганнар ээрбишаан, сени сонуургап, сенче маңажыр эвеспе. Артканын бис билир бис.

Эштеримниң сургаалын езугаар чооганы кежир маңнап чоруптум. Хола-хараганнар, аза-октары чанагаш балдырларымны шыйбактап, теннери кадап турдулар. Кыскан кижини канчаар, ол чарыкка баргаш, каш чүүл аажымны көргүзүп-ле эгеледим. Девип-даа тур мен, самнап-даа тур мен, чарльстоннап-даа шаг болдум. Тарбаганнар менче чоокшулаар туржук, үнү чидип, үңгүрлеринче киргилей бердилер. Мени кочулаар дээш, мегелеп чорудупканнар-дыр дээш, өөрүмге, ылаңгыя Мыкыылайга хорадаарым аажок.

Ынчап чорумда, өөрүм хол былгай-дыр. Октябрь Салчакович чүнү-даа ыттавайн тур, Чондан-оол Лопсаңович карактарын тарладыр хүлүмзүрөөн

Мыкыылай шын туразы-биле химирени-дир:

— Дидим чоп, кара кештиг кижини тарбаганнар сонуурга-вааннары ол-дур.

— Оон артык канчаптар мен, Мыкыы — деп, агартынып шаг болдум. — Канчаар шурап турганымны көрдүңер ыйнаан. Шаам төнө берди.

— Ам бис баар бооп-тур бис ийин, Лопсаңович—деп, Мыкыы-лай чугаалады.

Ынча дишкен соонда, Чондан-оол Лопсаңович биле Мыкыылай идик-хевин ушту бердилер. Мегелеп эвес, шынап аңнап турар улус-тур деп чүвеге чүглө ынчан бүзүредим.

Ийи эживис чанагаштаныптарга көөрүмге, мен ышкаш эвес, чиг сүт быштаа дег, мышкыр ак эрлер болду. Ындыг чараш кижилерни тарбаганнар магадавайн канчаар деп бодааш, иштимде каттырып, кылыым частып турду.

Ийи эр ол чарыкка үнүп чыдырда, чүк-чүктен тарбаганнар чиигайнчы-ла бердилер. Ынчан олар сарлыктарның кудуруктарын чайып, дөрт-даяктап алгаш, өрү-куду маңажып, сывыртажып, бот-боттарын ажа халчып, чүнү канчанмас дээр силер, элдевейлеп-ле турлар. Тарбаганнар дээрге, күскү шартылаа дег, чириңейчип, чанагаш эштеривисче чоокшулай маңажып-ла орлар. Боо тавы

чедип алыр дээш, Октябрь Салчакович-биле иелээ кедеп бар-ла чыдыр бис.

Ол аразында бедик даг кырындан сарыг-кидис дег, кара булут бажы көстү хонуп келди. Мен ону херекке албадым.

Октябрь Салчакович булутче көргөш, сымыраны-дыр:

— Ам аңнаан херек чок. Чанаалыңар.

Мөңгүн-Тайганың аажы-чаңын билир эвес мен, изирниге берген чугааладым:

— Арай деп-ле тарбаганнар аразыңа келгеш, ол чүү дээриң ол, Салчакович? Ам-даа чоокшулаал.

Бичии үңгеп бар чыдырывыста, кара булуттуң ам хөрээ көстүп чоруй бели союп үнүп келген соонда, бедик дагның бажын аай-дедир үш-дөрт ораай шаапты. Кончуг хат өл харлыг чаъсты сүрүп алган, дагны куду хайыра чок улдап бадып олур. Амдыы чаа-ла чырык турган дээр караңгылай хона берди.

Октябрь Салчакович чериниң чаңын билир ыйнаан, ам менден сүмө-даа айтырбайн тура халааш, ийи эживисче кыйгы салды:

— Соксаар, соксаар! Хат-чаъс келди! Бээр!

Херектиң ужурун билип кааннар боор, Мыкыылай биле Чондан-оол Лопсаңович дедир салчыптылар. Ийи чанагаш эр маңнажып турда, төнмөс чүве, узун-узун. шөйбек-шөйбек. Оларны көргөш, тарбаганнарның алгы-кышкызы дам-на барды. Каккырып-соккуруп-даа турарлар, азырып-бышкырып-даа турарлар. Бисти кочулап мага хандылар.

Ынчан дөртөлээ каттыжып алгаш, улуг чооганы чаржып кежи чыдырывыста, өл харлыг чаъс бисти шывай шаап-ла эгеледи. Кончуг хат бисти, хөөремик кижиге болза чудурук хире дээр, улуг-эргек бажы дег борбак-борбак даштар-биле хайыра чок соккулап чор. Октябрь Салчакович биле мен-даа канчаар, оода чүвүрлерлиг болгай бис, демги ийи эживис — Мыкыылай биле Чондан-оол Лопсаңович — ат болганнар болгай, мырыңай үпчүген эрлер чүве.

Ийи эживис идик-хевин шала-шула кедиптерге, машинавысче улаштыр салчып-ла каан бис. Харлыг хат намдаардан улам кедереп барды. Борбак даштар чүгле ооргавыстан эвес, харлыг дүвү бөөлдендир шаап кээрге, мурнувустан база соккулап чордулар. Арны-бажывысты холдарывыс-биле дуй туткулап алгаш, хат аайы-биле халчып-ла олурдувус.

Мөңгүн-Тайга дагларынга кижн чаглактаныр ыяш тыппас. Кара чаңгыс арга ол — чылыктыр маңнаар, машинага дүрген чедер. Эртенинде көөрүвүске, эт-кеживисти борбак даштар көгөрттүр соккулап каапкан болган, сылдыс шокарлыг аъттар-ла бис.

Чанаш боттарывыс улуг хатка кадыр дагны ажыр, улуг ховуну кежир ойлаттырдывыс. Машинага тын менди келдивис. Ынаар кире халчы бээривиске, чылыг-чымчак бажың ышкаш болду. Борбак-борбак даштар, машинаның шилдерин буза шаап каггы дег, шаккыладыр улдап турдулар. Чаңгыс хүн дургузунда безин каш янзы чаңнап келир Мөңгүн-Тайганың агаар-бойдузу солун-на чорду.

Чаараанда саяктаар, чадараанда каттырар дижир болгай, шынап-ла каттыржырдан өске кандыг-даа чугаа тыппаан бис. Шак ынчаар, тарбаганнар кыра шаап алыр дээш, борбак даштарга боттарывыс кыра шаптырып алыр часкан бис.

МОНГУШ ӨЛЧЕЙ-ООЛ — 75

ЫР ДЕГ ЧАРАШ, СӨС ДЕГ ТОДА...

Өлчей-оол Монгуш хып дээн аныяк назынында чогаадыкчы чоруунуң эге бажында-ла номчукчуларның сонургалын чаалап апкан чогаалчы. Ооң бадыткалы — “Чаа-Хөлдүң айдыңында” деп ат-биле үнген шүлүктериниң баштайгы чыындызы, аялгазын композитор Солаан Базыр-оол бижип каан амга чедир ыраажыларның аксындан дүшпейн чоруур “Чаа-Хөлдүң айдыңында” деп ыры.

Тыва литератураның шинчилекчизи Мария Хадаханэ 1986 чылда чырыкче үнген “Литературлуг Тыва” деп номунга Өлчей-оол Монгуштуң дугайында “...ыткыр эвес, ынчалза-даа онзагай үнүг...” деп ооң чогаадыкчы ажылын үнелээн. Ылап-ла ындыг! Тыва кыстың чаражын чүгле бо шүлүкчү ырга, сөске деңнээн.

Ында-хаая көржүп келгеш, сактырымга,
Ыр дег чараш, сөс дег тода кыннып кээр сен.

“Ынакшыл дугайында тыва шүлүктерде мындыг чараш деңнелге чок. Бо болза шүлүкчү Монгуш Өлчей-оолдуң уран олчазы-дыр” деп Тываның Улустуң чогаалчызы Александр

Даржай магадап бижээн. Ооң мындыг сактыышкыны база бар. “1984 чылдың күзүнүндө Киевтен украин чогаалчы эжим Федор Зубаныч “Эзир — хову, даг кужу” деп номун менче белекке чоруткан. Ооң бир эгезинде Монгуш Өлчей-оолдун Хөөрээр ирейниң дугайында кезек чугааларын киирген болду. Хөөрээр баштай тыва дылга чугаалап үнүп келгеш, ооң соонда Мария Хадаханэниң ачызы-биле орустап турар апарган, ам украин номчукчулар-биле оларның төрөөн дылында чугаалажып турары бо ышкажыл”. Чогаалчының “Хөөрээрниң чугаалары” деп бөлүк оюн-баштак чечен чугаалары англи дылче база очулдурдунган.

*Шаңгыр-оол Суван,
“Улуг-Хем” сеткүүлдүн харыысалгалыг секретары.*

Өлчей-оол Монгуштуң 75 чыл юбилейинде “Хөөрээрниң чугааларын” номчукчуга база катап бараалгаттывыс.

ХӨӨРЭЭРНИҢ ЧУГААЛАРЫ

*Мээң эргим авам Долума
Чываевнаның чаагай
овур-хевиринге тураскааттым.
Автор.*

Шак ол хөглүг ирейни ам-даа сактып чоруур мен. Ооң буурулзумаар бажы, кезээде-ле шоваа кара карактары, арай өлөрерип чоруур тарамык салдары, узун болгаш күдер мага-боду сагыжымда ол-ла хевээр көстүп чоруур.

А угаан-медерелимде оон-даа артык сиңниге берген чүве — ооң солун болгаш хөктүг чугаалары болур.

Ол хөглүг ирейниң каш чылдар мурнунда чок апарганы харааданчыг-дыр. Ооң хөй-хөй чугааларындан дыңнап алгылааным чамдык таварылгаларны бижиирин оралдажып көрейн.

Ол ирейни Хөөрээр деп шолалаар чораан чүве.

СЭЭННЕП КААН АЯ

Ол кыжын харның улуу аажок болган чүве, кайгалым. Бир-ле хүн оттулар ыяш белеткеп каар дээш, соңгу сынче базып үнүп кагдым оң. Аргага келгеш, бир аажок кургаг чоон сыраны ужур шапкаш, шанакка каарынга эптиг кылдыр одургулап кааш,

ам база бирээни белеткээри-биле өрү, куду дилегзинип эгеледим.

Ол-ла чоруп тура, дүүн чаагы болгу дег кижиге изинге таваржы бердим деден, оол. Истин уу — аңнар кокпазын тегээлей арганың сырыйынче ханылай берген болду. Сонуургаачалым аайлыг эвес, кургаг сыра дилээндежок демги исти эдерип алгаш чоруп кагдым. Элээн-не ырап келгенде, аңнарның өскээр кайнаар-даа барбазы чаңгыс улуг кокпа чириинге эккелди. Каш баскаш, мурнумда арай сезигленчиг чүве бар апарганын эскерип кагдым. Доктаай бергеш, кичээнгейлиг шинчилеп турарымга, кокпаны кежилдир көстүр-көзүлбес ак хендир херли берген тур. Эдерти көрө бээримге, аяны сээңнеп каан чыдыр-ла, күжүрүм!

Кымның ынчап турарын дораан-на билип каапкан мен. Аалымдан ийи баалык ажылдыр бир эр бар чүве, ол салбайн, кым салыр боор ийик. Ис безин ооң будунуу ышкакжыл дээрзин танып кагдым — бир буду көзүлдүр-ле доора, доора боорда — майтак... Ооң кадында бо-ла ая, дузак чүктээн, аң-мең дүжүрер тамы каскан, гес-моондак туткан чоруур бараскан оң.

Ооң оозунга улустуң мал-маганы дүжүп өлүп, туттунуп тургулаанын чаңгыс эвес дыңнаан кижиге мен. Хорадаар деп чүвемни канчаар сен, ана, аттыг чүве боор! Ынчанмайн канчаар: бир эвес мен серемчилел чок чораан болзумза, өлүргени ол ышкакжыл, ооң. Черле ынчаш олап кым-даа чоруп чораай-ла.

Аяның согуннуг огун оваарымчалыг чазылдырыпкаш, октуң дээптер ужурлуг уунга өжегерээн барып уштум. Оон арай боорда элең-тендиң туруп келген ис арттырдым. Улам бүзүрөнчиг болуру-биле дем чаа ыяш кезип тургаш, балыглап алган салаамдан ийи-үш дамды хан-даа аксып кагдым. Оон-на аалымга чедир илчирбелендир ужуп, туруп чоруй барган, мындыг мен.

Өөмгө кечжээликтей дүште-даа чок шайлап олурумда, ыт ээре-дир. Уругларым авазын үнүп көрөм дидим.

— Дөө аалдың ээзи-ле сээң келген изиң-биле маңнап олулар чүве-дир — деп, мындыг.

Негейим эжингеш, орунга чыда дүштүм. Кижим кирип келди, а мен медээжок човууртап эгеледим. Караам ужу-биле көөрүмгө, демгимниң арны-бажы кортканындан кижиге көөр аргажок — ак тос-ла!

— Өршээ хайыракан, Хөөрээр акый, өлбейн-не көр! Ындыг баык үүлгедигни назыда-даа кылбас мен, авыра-азыра! — дээш, согаңайндыр тейлеп-тейлеп, өөңейндир ыглап бадырыпкан.

Улуг кижиге ыглай бээрге, чүдөк-даа чүвө чораан, оол. Чеже ынчап чыдар, туруп келгеш, кижини ээдинге кири сургап шаг кылдым, моон соңгаар ындыг баык чоруун шуут каар кылдыр аксы-сөзүн-даа алдым...

Ооң сөөлүндө ындыг чоруун шуут каапкан кижиге ол, дом.

ШҮҮП КААН БОЖА

Араатан аң-меңниң-даа аразында төлөптүг болгаш сагылга-чурумну тудуп билирлер бар болдур ийин, оол. Кижилерниң аразында канчап ындыг-дыр: каржы-халанчыы-даа, угаан-сегээниин-даа бар болур аан.

Бир чайын таптыг-ла дал дүш үезинде чүвө болгай ол. Уругларым авазы даштын ында-мында иш-дажын-на кылып чоруп турган кижиге болгай, хенертен каңгырт-коңгур кылдыр бо кире халып келди:

— Дүгдө бир чүвө чоруп олур, көрүп көрөм, Хөөрээр! Кижиге дээримге өскө-даа чүвө ышкаш, авыразын...

Бакылап көөрүмгө коңчуг улуг хайыракан холдарын кижиге биле дөмөй ооргазында чүктөнип каапкан, ийи-буттап таваар базып олур-ла.

Чонаада аймап, дүвүрөвөс бодум, пат-ла аңгадап каап-тыр мен. Боомну база, хайлыг, ачычыга берипкен кижиге болгай мен, хол-даяң канчаар-даа айын тыппайн турумда, мырыңай-ла өг чанында чымчаңнады базып келди ышкаш.

Оон кезек доктаап турган дег болганда, эжик аксынга келгеш, ооң кыдыында хана караан өттүр дыргактарлыг дүктүг кара холун сунуп кирип келди... Девидээн түлүүм-биле таарда шүүп каан турган божаны тутсу каапкан мен. Оозун хана караан өттүр, сыңыра чадай-чадай, ушта соп апаргаш, шимээн чок барды оң.

Элээн болганда орталанып келгеш, бакылап көөрүмгө, күжүр хайыраканың таарда божазын эгин ажыр каапкан, келген черинче базып кирип чыдыр ийин оң!..

Шынап ийин харын, дуңмакым..

Даартазында көңгүс-ле тайбыңзырап калгаш, хайыраканның барган черин дөзээлей көрүп чоруурумга, бир черге амдыкы шүүп каан божаны төдү чипкеш, таарын чудук кырында кургадып кааш барган болган де!

САРЛЫК КЕЖИ СЫДЫМ

Чамдыкта Хөөрээр ирей чугаалай бергенде, кижиге үзе кирип, доктаадыр дээр ужуу чок апаар. Ынчап барганда, үнү аянын болгаш ындын ап, эдип-саамчып турганзыг болу бээр.

Мынча дей-дир:

— Сарлык кежиге сыдым дугайын чугаалап берейн бе?

— Ол чүү ындыг сыдым боор, Хөөрээр акый?

— Анаа сыдым дийин! — дээш, кижим тадылады каттырды.

Мен иштимде: «Сыдым дээрге сыдым-на ыйнаан, ында онза чүү боор» деп боданмышаан:

— Чугаалаай-ла силер — дидим.

— Харын элдеп сыдым ол, дуңмам. Ынчаарда чээрби шаала харлыг турдум ыйнаан. Ону ам суг бодаарымга, дүште-дүлде чүве дег дийин...

Бир дүжүмет мени дөрт-беш хааларынга хүлүткеш, херек чок чүве ужуу шимчей албас кылдыр эриидедип каапкан. Ай хире болганда сегип алгаш, демги кижиге-кокайымның коданын аглап эгелээн мен. Хорадааным ол хире күштүг турганы ол дийин.

Ол куурумчуну кедеп тургаш, чушкуузунче дырт кылырын бодап турзумза-даа, ол бузар чүвеге холум хирлендирер хөңнүм чок болган.

Черле оор кылып көрбээн кижиге болгай мен. Оон баык чүве черле чок деп бодап чораан хиремде-ле, сарлыктарының медээжок улуг бугазын апкаш барган мен (база катап чугаалап каайн: ол черле доскут угаан болган чүве, оол) Эдиге мага хандыр чип төндүргөш, кежинден кончуг сарыг сыдымны эттеп алган мен, бо черге анаа чедер сыдым-даа турбаан боор. «Шаа барып бо сыдым-биле бодуң-на хүлүдөр-дир сен ийин, дүжүмет» деп бодангылаар мен.

Ядараан, эрлер чыылган черге черле ындыг ышкажыгай, эки аът, эки сыдым дугайын хөөрежир аан. Ынчаарда эр чүвелерин боттарының сыдымнарын мактажы бээрге, оларга аштырбас дээш (бодум безин билбейн) ушта соп эккелгеш:

— Мону чүнүң кежиге деп бодай-дыр силер чээ? Сарлык бугазының кежиге-дир бо! Маңаа чедер сыдым чок! — деп-ле алгырган тур мен.

...Оорлааным ыя оон-на частып үнген. Ооң кеземчезин база-ла хоомай эвес «четтирген» мен. Чон база мени оон

эглээш «Хөөрээр» деп шолалай берген. Ооң соонда оор деп чүвени дыңнаар-даа хөңнүм чок апарган, кайгалым!

Ам демги дүжүметте өжээнимни амгы шаг негеп каан.

ӨГ ДҮНДҮҮНЧЕ

Бежен харлыымга чедир безин аныяк, күш-шыдалым хевээр артып калган.

Бир катап суму даргазы мени бир аалче албан хуузу-биле айбылапкан.

Аъдым баглап кааш, өгже чоокшулап олурумда, казыра дег улуг кара ыт-даа ырланып, туткулап келди-ле ийин. Черле кончуг ызырар, ынчалза-даа оозун баглавас, хай дивес улус деп дыңнаан мен.

Тонум эдээнден аптарының кайызы чорда, меңнээн уум-биле теверимге, ыт дээр шаар дүндүүштелип үнүп-үнүп, демги өгнүң дүндүүнче караш дээн. Өггө кирип кээримге, хөө дег кара ыт калдар-сарыг кылдыр хуула берген, менден сүрээдеп, сириңейнип олуур-ла!

Өг дүндүүнче киир тептеримге, изиг суугу кырынга кээп дүшкени ол чүве дийин.

Ынчаар кезеткен мен, кулугурну.

СҮРҮП ТУРГАШ

Бичелей чара шапкылап каан токпак-ыяштарны печказынче киир октагылапкаш, чодур болгаш чылыг холун эктим кырынга аары кончуг сала каапкаш, Хөөрээр ирей хенертен айтырды:

— Булан четкен кижиниң дугайын дыңнажык сен бе?

— Чок! — дидим.

— Ынчаарга-ла пат эр-дир сен! — дигилээш, кижимниң ындазында мени шоодуксаары аажок.

Ынчалза-даа хомудавадым: ам база бирээни чугаалап бээри ол-дур!..

— Дыңнап ал че, балдыр-бээжик. Ол ирейниң адын адавас мен. Өлген кижиниң ужу-бажын коваңнаткаш чоор. База-ла ботка хамааржы бээр кижичүве...

Тулган дээн аңчыларның бирээзи чораан кижичир ол, оол. Ынчаарда бо-ла Чаа-Хөл бажының эзимнери, шынааларынга буурлар, буланнар база-ла өөр-өөр чоргулаар турган болдур ийин. Ам-на харын көзүлбес апарганы ол-дур, ховартап төнгени ол чүве ийикпе азы өскээр көшкени ол ийикпе....

Ийет, демги ол ирейивис аңнаар дээш чоруткан хирезинде, боо-моңгузун аалынга утуп каапкаш барган кижги ышкажыл. Аът бышкаа-биле шып каан хаактыг чылбыртып чорааш, чээрби хире буур, буланнарның кырынга келгеш, боозун ынчан чоктап кааптыр, кижиг. Белинде сыдымындан башка чүзү-даа чок кижги чүнү канчаарыл ынчаш? Хенертен кижиг бир булан өөрүн-ден озалааш чораанын көрүп кааш, улам-на ырады чара сывырып чорупкан ышкажыл. Ийи хондур, ийи хүнзедир хаагы-биле сүрүп келгеш (ол үе иштинде та чеже сынны ажып, та чеже хемни кешкен чүве), мыя турган Улуг-Дагның мээзинге шалбалап алган болбазыкпе.

Дыка-ла шыдамык ирей!

— Оон канчанганыл, ирем? — деп, Хөөрээрден салдынар хөөн чок сонуургадым (көстү чүшкүрбес болза, хөмүрлендир өжүп каар-ла болгай але?!).

— Канчаар боор ийик, шагзыраан кижиг оозун мөгзү-мөгзү мунупкаш, аалга челдирип кирип келген-не болгай. А буланньи өлүрбээн, бызаалап алган, ирей калгыже чедир өзүп чораан чүвелер. Булан-Чедер берге кижги турган. Чүгле мен-не харын быражыр турган мен, күжүрүм.

БИЛИНГЕН БУГА

Уругларым авазы ынчаарда хайыраатының хөй инектерин сагжып турган чүве. Күс апаарга, ында бугаларның каржызы дам баар. Кижилерже безин хаая эвес шоглап турарлар. Бо-ла бустап-мөөреп келгилээрлер, ындyg болганда, хөөкүй херээжен чонга коргунчуг болбайн канчаар.

Бир-ле эртен самдар өөмге шайлап олурумда, инек сагган херээженнерниң алгы-кышкызы дыңналып келди:

— Ээй, Хөөрээр, бо кулугурну томаартып көр!..

Үне халып кээримге, медээжок улуг, мыйыстыг көк буга дээрге черниң довураан шуурганналдыр эшкенненген, мөөрээн тур. А ийи караа дээрге хайыраатының карактары дег: уштунчак кызыл чүве!

Хорадаан түлүүм-биле ужур октааш, мыйыстарын черже кадалдыр идип каан мен. Ооң сөөлүнде ынчалбас кылдыр билинген чораан.

ЧҮКТЕНЧИП ЧОРААШ

Бир катап бодумнуң хууда чоруум кылып алыр дээш, хайыраатым кижиден мунар хөлге ачылаарымга, арай боорда

(харама дээрге черле кайгаткан бараскан-на болгай, оол) арган чаваа туттуруп берген.

Ам канчаар, борбак-сарбак чүвелеримни артынга, чорупкан мен. Чедер черим ырак болгаш арттар ажар, хемнер кежер ындыг чүве. Оруум ортаа кезиин эртип алган чорумда, кежээки хүн даг бажында олурупкан. Күскү дондакта черниң черинге канчал хонар боор! Пат-ла муңагдаан олурдум. Каржы, харам ады алгаан хайыраатымга-даа карганыр мен...

Харым ынчаарда үжен шаа-ла турган боор. Демги хөлгемниң чаажы аажок — инек дег чүве-ле болгай. Инек-даа болза, хаажы херек болгай але, дом. Думчукка тулуп келгенде бызаа безин сугжу апаар чүве болгай: чаваамның дөрт даваннарының аразынче киргеш, чүктептим. Базып-ла олур мен (сен ынчаар хүлүмзүрбеден, күжүрүм). Бир хемни кешкеш, бир арты ажып олур, бодум пат туруптум.

Дээрде дүп-түмен сылдыстарже кайгап алгаш, аажок үр харык чок чыттым. Оон ковайып кээримге, демги чаваам шору күш кирип келген байдалдыг, мени кайгап тур. Адыгуузун мал-даа болза, чүвениң ужурун билип, кээрге-ле турганы ол боор оң.

Туруп келгеш, багай хөлгемге ам-на саадалтым. Элейтип чорааш, чедер черимге мүн-не четтим. Ынчаарда өөрээнимден ыглапкан мен. А демги арган аътчыгажым база мээң-биле кады ыглапкан. Ону ооң карааның чажындан билген мен.

Харам хайыраатының хораныында ийилээн ынчаар шыдажып үнген бис.

ӨЖЭЭН НЕГЕП

Ховунуң ховузунга дың чааскаан базып олурган мен. Чазын чүве. Тараа тарыыр хензиг черимни суггарар дээш, бар чытканым ол. Дөө-ле куду — хем шынаазында бир-ле аъттыг кижиге меңээ уткуштур доозунналдыр челдирип олур. Чүү кижиге боор деп аайын тыппайн чордум. Келзе-ле — Мээрэң оглу. Аът-даа дендии шыырак, боду-даа тергийн каас. Аксымчы аьдының дынын тырткаш, эзеринде метпек көк апарган олур. Кайывыс-даа ыт чок.

Адак сөөлүндө ол айтыра-дыр:

— Кайнаар кагарың ол, тоянчы?

— Эзеринден дүжүп келем, чугаалап бээн — дидим. Кижим метпеш кылдыр дүже халыды. Кижини ол-ла черинге ужура баскаш, «мынаар кагарым ол-дур» деп ажыы-биле чугаалааш, ужазынче тенниг кызыл-хараган-биле он улаштыр сылба бергилептим...

Бичии чоруур шаамда мени аажок бастып чораан кулугур болбазыкпе ол.

Каш хонганда чызаан черинден мени кыйгырткан болган.

Баарымга:

— Ол кижини чүге ужур-дүрүм чокка эриидеп турган сен, садараан кулугур! — деп-ле, кышкыржып үндүлөр.

Мен ында олурган Метпек-Көкче айыткаш:

— Болар боду «кайнаар кагар сен, дүргедеп көр» деп, дилеп туруп бээрге, бараан болчук мен!— дидим.

..Ынчаар негеп алган мен.

АК СЕТКИЛДИГДЕ

Аңчы кижини кандыг чүгеге таварышпас дээр сен, оол. Могап-шылаарының магазы-биле могап-шылап-даа, аштап-суксаарының магазы-биле аштап-суксап-даа чоргулаар болур чүве. Ынчалза-даа чеже-даа бергедежип келзинче, бодунуң кижизиг мөзү шынарыңны, ак-сеткилицни чүү-даа чүгеге солувас ужурлуг сен. Чамдык ындыг — ыя ол шагын, хүнүн бодаар ойлук чок кижилер ышкаш эвес аан.

Бир чылын мыйыстың кидин-не эм болур үнелиг үезинде Чаа-Хөл бажынче дың-на чааскаан сыыннап чорупкан мен. Бо мөрде чүвениң ындазында аайлашпазы кончуг болганындан, алды хонукта олча-омакка таварышпайн, куруглап келдим.

Бодум дээрге хоочун болгаш бүзүрелдиг аңчы-ла болгай мен. Ынчангаш күш-хүнезинимни чүгле үш хонукка өйлеп алганымдан, чеже-даа кырзанырымга, оом дөрт хонуктуң бодунда төнүп калган.

Ийи хонуктуң дургузунда чүнү-даа чивейн, аштап келгеним ол. Кижини дыка-дыка аштап кээрге, шимчээр хөөн чок апаар болгаш, бир эвес чыдып аар болза, удуп-ла чыдыксаазы кээр чүве чораан, дуңмам.

Тайганың чогуу кырынга кижини чипки дег кат-чимис барык-ла чок болур. Артыш кадын чиирге, барык-ла чидинмес, артыштын боду дег ажыг боор чүве. Ам канчаар, арга-чадаарда ону-даа чип чоруур мен. Менден өске кижини болза, шагда-ла дедир чаныптар чүве-дир ийин. А мен соругдаан сорулгамны күүсетпээнде, ара каар дээр ужур чок кижини-ле болгай мен.

Ынчап чорааш, бир одагга таваржып келдим. Ээлери чап-чаа чорутканы илдең: хола пашта шай безин чылыг хевээр. Бир

хапта төнер чоокшулай берген тараа бар болду. Өөрүүр деп чүөмни канчаар сен! Ийи хонукта чем чивээнимден демги арнын көрбээним буянның аңчыларымның бичии арткан хүнезинин төдү чипкенимни безин эскербейн барган болдум.

Аңчы кижиге тускай ужурулуг, хоойлулуг боор чүө болгай: бир борбак окту, бир октам дарыны пажының дүвүңгө салып кааш, кезээки одарже сергээм кончуг сыыннап чоруптум...

Ол кезээниң таптыг-ла караңгы имир биле чырык имир аразында, таваржыр дооста он сес адыр мыйыстыг, медээжок улуг сыыңга дораан таварышкаш, ужуруп алган болгай мен, оол. Ук сыыннимни союп-бузуп ажаап кааш, шыдаар шаам-биле ээдиниң чамдызын чүктөп алгаш, демги одагга келиримге, танывазым үш аңчы база-ла куруглап, пат-ла муңагдаан олурулар. Ооң кадында биче-бача арткан хүнезинин база мен төдү арыдыпкан болгай мен.

Мендилежип, таныжып, хөөрежип аажок бис. Алдан хар иштинде болгу дег ашак кижиге мынча дей-дир:

— Бистиң одаавыс-биле эрткен изиңни көөрүвүске, ужурун билир, ак-сеткилдиг кижиге чордуң, төрөөң. Ындыг кижиге каяа-даа ажырбас боор чүө. Ынчангаш бис ажынып-дарынмаан болгай бис. Ам безин көрбөспө, бодуңу-даа, бисти-даа амырадып, олча-омакка дораан таварышканың ол-дур...

Одагга мээң каап каан демгиге ок, дарым-биле аңчыларның бирээзи база бир кончуг сыынны, эртенги одарда улуг-даа ыравайн, чыттырып каан болгай, күжүрүм. Өскө бир өөдежок кижиге болза, демгиге куруг калган улусту-даа кайын бодаар деп.

ҮЕРЛЭЭН ХЕМ

Хөөрээр ирей бажыңдан үнүп бар чоруй, дедир эргиле хонуп келди оң. Оон дүргени кончуг чанымга кээп олура каапкаш, чугаалай-дыр:

— Уттуптар чазып-тыр мен, дом. Кожай хемниң оруу, дажый бергенде, кандыг апаарын көргөн сен але?

— Ийе көргүлээн мен — деп, ирейниң ону чогуу чүгө айтырып олурарының ужурун билбейн, харыыладым.

Кижим бичии када бир-ле чүө сагынганзыг ыт чок олура, хей-аытты кончуг чугаалай-дыр:

— Кожай хемниң суу анаада дыка сыык чер болгай але, оол? Чода ортузу безин четпес аан. Арыг чаагайын канчаар

сен, ана, мөңгүн суу-биле дөмей болбазыкпе. Даажы безин уян болгаш чассыг. А кажан үерлей бергенде, ий-дадайым... ана, бир эзер алган эмдик аскыр-ла болбазыкпе, оол.

Ол чылын аажок чаачал чай болган чүве. Бир-ле үерни черле утпас мен. Ана, дээр-делегей-биле дөмей чүве чорааныгай. Шапкын деп чүвезин канчаар сен, оруунга таварышкан даш-дашты-даа чире шаап бадырып чыдар! Ырак чер чорааш чанып олурганым ол чүве болгай, кежиге келиримге, муңгашталган кижиле эндерик. Ол шагда машина-техника деп чүвениң сураа-даа бар эвес. Пат-ла чөгенип, өөңейндир ыглапкан олурган боттары мен көстүп кээримге, үглөп-ле келдилер ийин:

— Күжүр Хөөрээр, хөөкүй Хөөрээр! Арга-хоргалыг-ла болгай сен, амы-тынывыс ап, бисти кежирип көр, алдын дег акывыс! — деп-ле, чир-шоң ээрежип эгеледилер.

Улузумну арай боорда оожургадып алгаш, үерлээн хемни өрү-куду хайгаараарымга-даа, кежип болгу дег чер чок. Боданып-ла, боданып-ла тур мен. Улус база чүгле меңээ ынангаш турупкан. Оларның аразында чонаада меңээ бүзүрөвес кыжырып-шоодуп чораан чамдык ындыг ааспырак кижилер безин ам мээң изимге тейлээр чыгыы эдерип турарлар боорга, Хөөрээр деп чогуу кымыл дээрзин көргүзүп, адым сыкпайн адыр дээш, дам-дам хандыр боданып эгеледим.

Хенертен үстүү таламда эрик кырында аажок узун, демир-суугу хоолайындан арай-ла чоон хадың турганын көрө тыртып кагдым. А ооң-биле дужааштыр үерлээн хемниң дөө чарыында, база мырыңай-ла эрик кыдыында бир сараат сиген тур ийин моң. Бажымга айыылдыг, ынчалза-даа ажыктыг болгаш тывынгыр бодал кире хонуп келди.

— Силерниң араңардан кым шыырак эштип билирил? — деп, айтырдым.

— Мен! — дизе-ле, күдер кара эр бо келди.

Кижимге чүвениң ужурун тайылбырлааш, бир эвес сугга барып дүшсе, эштип чыдаар кижини ынчангаш хереглээнимни чугаалап бээримге, амырап чөпшээрешти.

Ыяштың бажын эриктен аткаар ээй соп эккелгеш, демги кижини ооң шыпшык бажының бичии-ле адаанга мундургаш, салдым-на ийин. Ыяш ол-ла уг-биле шавылаарда, күжүрүм ушкан куш дег кылыткаш, ол чарыкта сарааттың чүгле ийинде олура дүштү. Улузум ам-на: «Мен мурнай, мени мурнай» дижип, былаажып эгеледилер...

Дөдүзүн ындыг арга-биле менди-чаагай кежирип келген-дир мен! Тывынгыр чорук ындыг ажыктыг болур-дур көр. Оон башка куруг черге ынча кижиге аштап-суксап ат болгайлар-ла.

КОШТУНЧАКТЫГ ҮШ БӨРҮ

Бир кышты черле утпас мен, оол. Хар улуг, соок дээрге дендеп барган. Ынчалза-даа улустуң чугаа-сооду ооң дугайында эвес, а кандыг-ла бир коштунчактыг үш бөрүнүң тыптып келгениниң дугайында болуп турар апарган. Бир дүне дөө аалдың, бир дүне бо аалдың мал-маганын чипкеш барган боор. Дараазында дыңнаарга, өске бир черге баргаш, үүлгедип каапкан болгулаар.

Ол хирезинде оларның бараанын кым-даа көрбээн болуру элдептиг. Чүгле улуг харда истери-ле артып калган боор, ол-ла. Олары үргүлчү-ле чергелешкек болур болгаш, оода чаңгызы-даа чара маңнаваан бодур дедаан.

Көрбээн чүвези чок мен безин пат-ла кайгап калган мен. Улус база чүгле меңээ ынангаш турупкан. Ам канчаар, демги элдептиг кокайларымның сураа үнген чер бүрүзүн дүн-хүн чокка аглааш турупкан мен, күжүрүм. Он шаа хонукта аглап келгеш безин, оларның бараанын-даа көрбедим. Бир эртен сыгыр даң бажында харын таварышкан болбас мен бе.

Демги кулугурларның чап чаа басып каан чергелешкек изинге таваржып алгаш, аажок оваарымчалыг эдерип чоруптум. Бир өзенни орту кири өрүлөп келгенимде, дөө-ле мурнумда куураңайнып бар чорлар ийин моң. Оларга бичии-даа билдиртпейн ол каккаш, ажар ужурлуг кертилээнге барып доза олуруп алдым. Элээн болганда мырыңай-ла баарымда бо ак-шаң кылдыр хыраалай берген үнө халчып келгеш, тура дүштүлөр. Кавындылаарымның кайы хире шалыпкынын билбес эвес сен, үш улай дааштааш, үжээлдирзин ында-ла калбаш кылдым. Таакпылап, элээн оожургап алгаш, чанынга бардым...

Элдепсингенимден пат-ла алаңзып калган-дыр мен, дуңмакым: бирээзи ийи холун та кажан, канчап ынчап алган чүвези, ийи өжүннеринден шагда-ла чок чораан чүве бооп-тур! Ийи холу чок хирезинде канчап маңнап чораан деп бодаар сен? Ылаптап көөрүмгө, кокайларның аразында кулаш хире борбак ыяш чыдар. Ийи уштары-даа, ортузу-даа диштер кадыындан керттик-керттик кылдыр элей бергилээн болган де. Мындыг чүве бооп тур: ийизи демги ыяштың ийи ужундан ызыргылап аарда, демги

холдары чок чүвең дал ортузундан кээп аптар. Оон-на салчып бээр болгаш, чүү-даа чүвеге алдырбас чорааннары ол ышкажыл.

Ындыг араатаннар хирезинде кажарын көрбөспө, кулугурларның.

Ооң сөөлүндө ол кавының аалдары тайбыңзырааш, малмаганы мендижирээн чүве ол, төлүм.

ЧЫДЫГ ЭЪТ

Балыктаан санимда-ла шыырак олчалыг чанып келип чаңчыгып калган кижиге болгай мен, а бо удаада чүве аайлашпаан: ымыраа-сээк өттүндүр баглап каан сыырткыжым-биле он шаала улуу улуг, бичези биче балыктарлыг чанып олурганым ол.

Та кайыын көстүп келгени ол, Хөөрээр ирей кудумчунуң таптыг-ла дал ортузунга уткужа хонуп келди.

— Кайнаар чораның ол, бо чүлериң боор, оол? — деп, чаш хаакта дизип алгылааным демги балыктарымче айты-дыр.

«Балыктар-дыр деп чүвени көрүп тура-ла, айтырып чүзүл мооң?» — деп, иштимде шугулдавышаан, харыыладым:

— Балыктарым-на-дыр, өлүрүп алгылааным.

Кижим хаайын хоранныы кончуг дырыштыргаш, чугаалай-дыр:

— Боларны канчап балыктар дээр боор! Өскүс байлаңнар ышкажыл. Чүнүң-биле тудуп алганың ол?

Чүнүң-биле канчаар өлүрүп алгылаанымны бирден бирээ чокка чугаалап бээримге, мынча дей-дир:

— Ынчаар тудары хей чүве-дир оң, чалгааранчыг. Мен ышкаш кылыр болбазыкпе, күжүрүм.

— Канчаар? — деп, чайгаар-ла сонуургай бердим. Ирейим аянныы кончуг хере базып алгаш, холдары-биле дөзевилей көргүспүшаан, чугаалай-дыр:

— Шагда-ла чүве ол. Сен ынчаарда чырык чер базып төрүттүмээн-даа турган сен. Черле балыктаарым аажок кижиге болгай мен. Ынчалза-даа сагыжымга черле четпес мындыг боор чүве. Ооң кадында алызындан сагынгыр кижиге болгаш, бир-ле чүве бодап тыварын оралдашкан чоруур-ла болгай мен, оол.

Бир-ле чайын быдаалап чип турган борбак эдвис артыы чиир аргажок кылдыр чыдып калган болган, мындыг. Чидинмес чүвени канчаар боор, ытка каап бээр деп белеткенип турумда, кайгамчык тывынгыр бодал мээмге чык дээнинден харын-даа

сырбаш кылындым деден, күжүр дуңмам! Оомну дегийт-ле халка суга тырткаш, дөө-ле алаак хемчигежинче чүгүрүп кирдим.

Шак ол хемчигештиң балык-байлаңы чеже-даа элбек болза, алдырбазы кончуг чер чүве. Баштай-ла эрик кырын дургаар хендир шөйүп алдым. Ооң соонда демги чыдыг эътти дize-дize кескилээш, хендирге арта каап-ла эгеледим: мээң күзээним ышкаш, сээктер дээрге карак чивеш дээр аразында кара шаар кылдыр үглей-ле бердилер эвеспе. Оон ыңай чүү болурун манап олурдум...

Улуг үр-даа болбаанда, чанымда көк ээрем даашкыры кончуг мойт кылынгаш, таптыг-ла сен хире кадыргы демги сээктер үглээн эът чанында пет кээп дүштү! Дараазында база бирээ... Удатпаанда эрик кырын дургаар сен хире кадыргылар овааланы бээрге, эътти өскээр чайлаткаш, кадыргыларның эки тура-биле үнө халчыр чоруун соксадыр ужурга таварышкан мен!...

Ооң соонда даңгаар-ла ындыг арга-биле балыктаар апарган мен. Муңгаранчы-ла балыктыг чер ийин, чүгле өйлээр болбазыкпе, дуңмакым.

ДҮЙМЭЭЗИННИГ ДҮҢГҮР

Ээ, дуңмакым, амыдыралга кандыг-даа чүве тургулаар боор чораан. Ооң уьжун-на чоор оң; «дидир-дидир» деп чүве база-ла оон чыда калбайн, хөлзедип туруп бээр чорааныгай. Чамдыкта бо кижии безин шынзыга бергилээр аан.

Ынчаарда сес айның ортаа үези чүве болгай. Чон аразынга бир-ле ындыг чиктиг чугаа дыргын апарган дивес сен бе, дом. Харын-даа ол-бо чорук-шоор кылып аьттаныр дээрге, чииренчи кончуг апаргылаар:

- Бо дүне дөө сында дүңгүр эткен-дир!
- Бертен чаа шак бо кош аргага дыңналды!
- Дүүн дүне ол эзимни дургаар түккүледи!...

Ындыг чугаа-соот үзүлбестээш турупкан. Чамдыктарын кажан-даа чүве мегелеп көрбээн кижилер дыңнааш, чугаалаан болгулаар. Ана, кара элдеп чүве боор!

Бир кежээ арбан даргазы хап келгеш, далаштыи кончуг сүмелей-дир:

— Чон аразында дыргын барган бо чугааның шын-мегезин тып көрөм, Хөөрээр. Бир эвес ылап-ла ындыг чүве болза, улус төөредип чоруур ол кулугурну туткаш, биске чедирип кел...

Менде чүү боор, айтышкындан эртер эвес мен: улустуң ында-мында эткен дишкен черлерин дозуп хайгаараары-биле аъттаныптым. Хондур дыңнаалап, этки дег черлерин доскулаарымга, чүве-даа билдирбес, мындыг. Ол аразында даң чырып келген. Мен база чөгенип келген мен: «Бир кижиге чүве чулчуруптарга, улаштыра бергеннер-дир» деп ажынып эгеледим.

Хенертен мээң олурганым улуг оорганың чанында кош арга иштинде ийи удаа дүңгүр дөң-дөң кылынды. Черле коргар чүрек чок хиремде ол канчаарым ол ийик, ийи удаа сырбаш-сырбаш кылынгаш, куйгам чыырлып, бажым дүктери адыйгылап келген деден, оглум! Аңнаар-меңнээр дээн эвес, боо-моңгум аалда каапкан-на болгай мен. Ынчап орбужемге, демги кош аргадан деспи баштыг, хүрең-кызыл чүве үнө халааш, мээң адаамче шиглей одурту ыдып-ла олур ийин моң. Белиңней-белиңней, сыдымымны дүре тырткаш, демги чүве адаам-биле эртип чыдырда, шалбалап дүжүрдүм. Чазар эвес мен — хыл мойнунче кире берди...

Арай боорда доктаадып алгаш, топтап көөрүмге... дадайым ай, дүңгүр кеткен хулбүс болган-дыр! Пат кайгап, «ол кулугурну» арбан даргазынга чедип эккээримге, медээжок кайгап, аңаа турган улус харын-даа меңээ бүзүрөвес, «бодуң ынчап алган сен» дижирлер болбазыкпе, күжүрүм.

— Канчап ынчап барганы ол ынчаш, ирем? — деп, мен база-ла аажок элдепсинип айтырдым.

— Аа, ол дээрге мындыг чүве-дир ийин: хулбүстер чеди-сес айда чер дырбап, шеттер үскүлөп чоруурлар болбазыкпе. Ол хулбүс ынчап чорааш, кандыг-бир ыяшка азып каан турган дүңгүрже чидиг мыйыстарын киир шанчыптарга, ол хевээр уштунмайн барганы ол ыйнаан. А ыяш-даш аразы-биле эртерге, төккүңейнип чорбайн канчаар.

Чамдыкта меге «дидир-дидирлер» мынчаар база тывылгылаар чүве чораан.

ШАРЫГЛЫГ ЧҮКТЕШКИ

Оода он шаа хонук иштинде-даа тайга-сын үнмейн, аалга олуруп шыдаар эвес мен. Башкы хар чаары билек-ле күш-хүнезинним, шуглак-дөжээм чүктээш, базып чорупканым ол. Кидин-не дииңнээр үе болбазыкпе, оол.

Күш-хүнезиним хоомай, ынчангаш аалдан үнеримде-ле орук аайы-биле бичии эът немей тып алып бодаан мен.

Улуг-Дагның бир узун каъдын өрү, харап каап, үнүп бар чордум. Жежээки одар ам-даа элек болгаш-ла, ындыг боор оң — чүү-даа көзүлбеди. Чүктешкимниң ындазында аары кончуг боорга, аан дедир бадып ора ап алыры-биле чалым хая кырынга салып кааш, улам-на өрүлөп кагдым. Ол каът биле дилиндек кош арганың төнүп келген бажы — баалыкка үнүп келгеш, дыштанып орумда, куураш-каараш дизе-ле, кончуг улуг көк бөрү бо үнө халып келди. Боомну алгаш, чык-ла кылдым — шөйлүп калды. Таптыг-ла алды чүве болган, боом чык кыннырга-ла, баарымга сөгүргүлээн дег улай-улай күстүгө дүшкүлээш, алдаалаан шөйлүп калгылааннар. Таакпылаар дээш даңзам сегирип ап чыдырымда, ийи чывыт кара чүвелер — дырбактыглар бо үнө халчып келдилер. База-ла демгилерни «өттүндүргүлөп» кагдым...

Бо хире араатаннар чыглы бергенде, өске аң-меңниң маңаа турбазы чөп болбайн аан. А оларның бо баалыкче, барып-барып-ла мээң кырымче, девидеп үнө маңнажып кээп турарларын ужуру чүл? Аайын тып чадап, демгилеримни чүктээрин чүктегилеп, сөөртүрүн сөөрткүлөп алгаш, шуглак-дөжээм, күш-хүнезиним салып каан черимге келдим, борбайты шарааш, салып каан ол чүктешким чогул? Чүү аппаар чоор дээш, ол-бо көрзүнгүлээримге, өске ис-даш-даа билдирбес. Канчангаш-ла көрүптеримге, та чыткан чыдыны ийленчек, та казыргы чүүй шаапканы ол чүве, чалым хаяны ажа халааш, каътты куду дукпурланып баткаш, дөө-ле хем дүвүнде доктааган чыдыр!..

Чүвениң ужурун ам-на билип кааптым: демги араатаннарны мээң кырымче ол шарыглыг чүктешким сегирттип үндүрүпкени ол ышкажыл! «Хөөкүй, буянныг чүктешкимни аар... Дуза, дөмөк кадыптар эш-өөр муңзавас күжүр бодумну аар...» деп чугааланып-чугааланып, өөрүшкүден ыглапкан болгай мен, күжүр кайгалым.

КАРАШ КЫННЫРГА-ЛА

Чамдыкта ховар таварылгалар база тургулаар боор чүве. Сен ону карааң-биле көрбээн болганыңда, мегезинериң-даа чадавас боор, күжүр дуңмам.

Шаанда чүве ол. Таптыг-ла күскү үе турганын ылап билир мен. Беш хире кижии аңнаар деп дугурушкаш, аъттаныпкан бис.

Кончуг аныяк болгаш кидин-не шыырак аңчы дирти берген шаам ол чүве ийин.

Дөө тайганың шак кол чарыында дилиндек эзимни көредир сен бе? Ийет-ийет! Ону адаандан өрү дөрт кижиге сегиртир, а чаңгыс мен бажынга барып олуруп алыр болган мен. Баргаш, олуруп алдым. Ынчалза-даа аңнарның эртер чери чаңгыс болза-даа, хензиге чирик чер бар — олче боолаар ужурулуг.

Өөрүм алгы-кышкы-биле эзимни өрү чоктап-ла олурлар. Кара боомну хөлдеп алган олур мен. Бирээ караш кынныр билек — бастым-на! Оон база бирээ... Он катап караш кылынды, он удаа бооладым. Он огум ооң-биле төнгөн, аңнарның эртери-даа ооң-биле соксаан.

Өөрүм келгеш:

— Чүнү дааладып олурдуң моң, Хөөрээр? — дижиپ, кыжырыыр-даа сагыштыглар ыйнаан.

Ыыттавадым. Барып көрдүвүс: медээжок улуг он адыг даг дег кылдыр чаңгыс черде овааланы берген чыдырлар.

Элдеп чүве боор!

ӨРТТЕНГЕН ТЕРЕК

Чес доңгууда чиң сарыг шайны Хөөрээр ирей-биле ийилээ салып алган олурдувус. Кижим дер-бузун бурулады аартап-аартап, аяан салып кааш, буурул бажын ында-хаая суйбай кагылап, таакпылап олур. Ирейниң шырайы мурнукузу дег ылчыңчыргыы эвес, бодамчалыг болгаш шириинзимээр. Бир-ле чүве ооң сеткил-сагыжынга дээп, хөлзедипкен байдалдыг.

Элээн болганда чугаалай берди.

— Ээ, дуңмакым, магалыг апарган шаг-дыр ийин бо: хөглөп-даа, дыштанып-даа, омакшып-даа ханмас аан. Демги ол аныяк өскенни көрбөс бе, ана, эзирлер дийин, оларың! Эр, херээжен бир дөмей бөмбүктөп, чаржып дээш, чүнү канчанмадылар дээр...

Ирей бичии када ыыттавайн, боданы берди. Ийет, спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге аныяктарның маргылдаазы бооп турда, Хөөрээр ирей аңаа турбажыкпе...

Оон уламчылай-дыр:

— Шаанда, мээң ындыг аныяк үемде, экер-эрезин, аваангыр-кашпагайын көргүзөр чүүлдер тывылбас турган болбазыкпе, оол. Аңаа кол чүве — аът-ла турган болгай.

Ынчаарда чылгычы турган мен, а чылгы мээни эвес дээрзин билип-ле олур боор сен. Оларның аразынга кымның-даа шалбалап, күш чедип чадашканы, кедергей дошкун, мажаалай дег, эмдик аскыр бар чүве. Ону тудуп, чаажыктылары адактың сөөлүндө меңээ онаашкан. Ам канчаар, хулбус мойнаа тос кулаш сарыг сыдымымны алгаш, дап-ла бердим. Чылгыга келдим. Демги аскырывыс менче хыйыртап каап, дээриглеп чоруп тур оң. Чеже көрүп чоруур боор, арай деп чоокшулап алгаш, сыдымым октадым-на, тыг кылынгаш, аскырның мойнунче кедирли берди. Кулугуруң чүткүп, дывылап турда, ана, шуурганныңда дег доозун-нуг. Карак оду кызаңнаар!

Чеже үрелдежир боор, ам бодум-даа шагзыраптым, аът-хөлүм-даа турупкан. Сыдымымның ужун ында чаңгыс терекке ораай кааптым. Терек дээрге буруладыр ышталып чоруй — чалбыышталдыр кыва берди. Теректи сыдым кезе аптарга, өрттени бергени ол чүве дийин. Аалга келгеш чугаалаарымга, улус меңээ бүзүрөвзэннер. Эдертип алгаш көргүзеримге, ам харын бүзүрөп, магадааннар болбазыкпе.

Ооң төжү ам-даа ында турар ийин.

МОНГУШ ДОРЖУ — 70

Куулар Черлиг-оол

МОНГУШ ДОРЖУ — ХОВАР ОЧУЛДУРУКЧУ

Үжүүр шапкын эрткен вектиң үүргези, ооң чөрүлдээлери шүлүкчүнүң чүрээнге саргып, сорбу болуп өйдүгүп чораанын ооң хөй-хөй чогаалдары бадыткап арткан. Салым болгаш чогаал — Монгуш Доржу ооң биле Тываның база бир эң уян, улуг шүлүкчүзү болуп төөгүжө кирген. Ол кайгамчык ханы лирик. Үе-үе болгаш-ла, Монгуш Доржу Моолдуг-Хемниң аялгазы-биле дөмей «Чойганмаазынче» эглип кээп чораан:

...Чамдыктарның дамчыыр сөзү
сагыжымны балыглап каан:
Ажыг сугга «бердинген» дээр,
аалың ишти ойлаткан дээр.

«Бактажыпкаш, чарылган» дээр,
«Бажында-даа чыдар» дижир —
элдеп-эзин анчыг сөстөр
эъдим-сөөгүм хемдип чорду.

Чүглө бодунуң-даа эвес, ылаңгыя бо үеде хөй-ле кижилерге
хамааржыр бачыдывысты шүлүкчүвүс өттүр сөглөп каан
болбазыкпе. Мен кежээлерде хулигандан сести-сести үнүп келгеш,
сылдыстарже көөр мен. Сактырымга, күжүр Доржу дуу-ла сылдыс
болуп алган, бодунуң өлүм чок одуругларын чугаалап турганзыг:

Серимче чок чоруур болза,
солуу сакпай чүвелерге
секунт-минут санында-ла
соктуруп каап болур шаг-дыр.

Шүлүкчү кижиге бодунуң чурттап турары ниитилелдин аары
талаларын өттүр көрүп, ону хөйнүң сеткил-сагыжынга дээштиг
кылдыр ыстады бижиир деп чүве бо ышкажыл.

Чамдыкта ол демир көжегелиг төрениң албатызы деп эрүү-
дүрүмнүң кызыгаарынга сыңмайн баргаш, Сергей Есенинниң
кударанчыг болгаш ыглаксанчыг одуругларын очулдургаш,
бойдуска азы ынакшылга бодунуң хостуг чаагай бодалдарын
ажыдып, эстетиктиг таалалды ап чораан.

Эжим Доржу көдээ черниң оглу чүве,
Есенинни сагындырар элдеп кижиге.
Сактырга-ла, аравыска сыңмаан ышкаш,
салым-хуудан оспаксырап улчуп түрзөн.

Хаалгалыг күрүнениң чурумунга
халаажырап турупкан дег мөгаттынчак.
Бодалынга хостуг оран дилеп тыппайн,
бо үени шагда манап чораан ышкаш.

Ынакшылга бүдүн бодун өртендир чээн
чогаалынга бердингени — човаг-хилээ.

Ырлап-ырлап чылыг чуртче ужуксай бээр,
соок черге чаяаттынмаан айлаң-куш дег.

Есенинниң кударанчыг шүлүктерин
карак чажы келир кылдыр очулдуруп,
элеп-түрөп өртээл-өглер кезип чорааш,
караш кынны берген болгай, элдеп кижии...

29.10.2009.

Монгуш Баянович бодунуң шала кыска чогаадыкчы назынында, мен бодап көөрүмге, очулга ажылын дыка хөй кылган-дыр. Бистиң-биле демей көшкүн амыдыралдың ыраажызы калмык чогаалчы Д. Кугультиновтуң бүдүн шүлүк номун, кожавыс алтай чогаалчы А. Кокышевтиң «Арина» деп романын, башкир М. Каримниң «Аалывыс аас-кежии» деп тоожузун, А. Пушкин, Т. Шевченко, С. Щипачев... — шупту 30 хире аңгы-аңгы авторларны ол тыва дылче очулдурган.

Келир үениң критиктери, чогаалчылары Монгуш Доржунуң чүгле очулга ажылын безин сайгарып шинчилээр болза, дыкала хөй темалар, уран-мергежилдин айтырыглары оон үнүп болур. Чижээ: «Даг чурттуг көшкүннерниң сагыш-сеткил байлаанда ниити чүүлдер», «Доржунуң шүлүк чогаалына Сергей Есенинниң ачы-салдары», «Орус шүлүктү тыважыдарының доржузуг аргадуржулгазы» — моон-даа ыңай чижеглеп болур.

Монгуш Баяновичиниң очулдурган чогаалдарында ооң бодунуң тыпканы чогаадыкчы олча-тывыштары дыка хөй. Ону ажыдып, шинчилээри бо үениң школачы, студент аныяктарына — бүгүле уран чогаалга сонургалдыг кижилерге «курлавыр үүже-дир». Сеткүүлдүң бо үндүрүлгезинге *Монгуш Доржунуң 70 харлаан оюнга* тураскаадып ооң очулгазы-биле Есенинниң шүлүктерин парладывыс.

С. ЕСЕНИН

Сени көөрге, кударанчыын,
Сеткилимге аарышкылыын.
Сентябрьның алдын чулуу
Сеңээ, меңээ артып калзын.

Сагышка анчыг өлүмзүргей
Чаъс дагжап эрткен ышкаш,
Эът-кештиң чылыын сорган
Эриннерни сагынгаш чоор...

Орай күстүң хыраазы дег,
Ол-даа база арлы берзин,
Хамаан эвес ону чоор мен,
Хайнып келген өөрүшкүм бар.

Бо-ла чораан назынымда
Бодумну-даа камнаваан мен.
Эрткен оруум эвээжин аар,
Эттинмес чазыым көвейин аар.

Каас-коя хөөрге дөмей
Каттырынчыг чуртталга-дыр.
Кедизи чок дүмбейзимээр
Кежээки имир сагындырар.

Сесерликтин чимизи дег,
Сен-даа, мен-даа хадый бээр бис.
Харлыг кыжын чечек үнмес,
Харын ону сагынгаш чоор.

Ырак чылдар ыткыр хөглүг каткызы ам
Ындынналган кударалды тарады албас.
Аккыр талым бүрүлери хадый берген.
Айлаң-куштуг хаяалыг даң соомда калган.

Ынчан меңээ чүү-даа чүве чаа турган,
Ырлыг чүрээм бодал-биле дакпыш чораан.
Ам-на мырай, ээлдек дирткен чаңгыс-ла сөс
Аастан үнген ажыг чимис ышкаш болду.

Алгыг-делгем карак четлес талыгырлар
Айдың дүне ындыг онза эвес көстүр.

Озаң ыяштар, дөңгүр төштер, кескен шөлдер
Орус черниң делгемнерин кудараткан.

Шалбаа, малгаш шыва берген, кадык эвес,
Шала чавыс, саргыл шөлдер көстүп чыдыр.
Бо-ла бүгү меңээ эргим, чоок-даа ышкаш,
Бодал келгеш, ыым чайгаар аттыга бээр.

Чамдыярып кире берген бажыңчыгаш,
Чарыштырып ыы салган хойлар болгаш
Боралгактыг кара сугже кайгап турар
Богба мени танып каган чадавас боор.

Төрээн чурт деп адаар чүве бо-ла-дырам.
Дөргүл-төрөл улузувус ынчангаштың
Каттырымзаан эки хүннер манавышаан.
Кады ижип, ыглажып каап турарлар-дыр.

Ынчангаштың ырак чылдар каткызы ам.
Ындынналган кударалды тарады албас.
Аккыр талым бүрүлери хадый берген,
Айлаң-куштуг хаяалыг даң соомда калган.
1924

Сарыг чажың кылаңнаажы амдыгаа дээр
Сагыжымда чалгывышаан, эргим сарыым.
Сени каары кударанчыг берге болган,
Сеткилимге шыгжавышаан, сактып чор мен.

Күскү хүннер чежемейниң кыска-даа бол,
Хүлүрешкен хадыңнарның хөлегезин
Узун дүннер айдың айы чырыткылаан,
Уйгу келбес өйлөр турган. Сактып чор мен.

Ынчан меңээ мынча дээниң сактып чор мен:
«Ынаныштыг ак-көк чылдар сүржүп эртер.
Эргимим сен өске-биле холбашкаштың,
Эргүүр шагда мени уттуп кааптар сен».

Бора-Талдың анай-хаагын бөгүн көргеш,
Бодум катап хөлзээшкинге алзып тур мен.
Эрээн шокар чечектерни чажыңга өрүп,
Ээлдек чаңнап турганымны сактып келдим.

Куюм чүрээм чалбыыш оду хөрлээленип,
Кударалдыг өске кыска бердинмишаан,
Эң-не эргим тоожум ышкаш, чүгле сени
Эргеледип, сактып, бодап чор мен, сарыым.

Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир
Сыгырган хат, мөңгүн хат-даа дагжап туру.
Эгел көңгүс бодавааным чүүлдерни
Эң-не баштай эскергеним бо-ла-дыр ам.

Дүдүксүг чыт көзенектер санында бол,
Түбексинген кударалым хайынмайн тур.
Дөмей-ле мээ амгы бөгүн амыдырал
Төнчүзү чок ынакшылым болу берген.

Эртип чыткан херээженниң хүлүмзүрүү,
Ээлгир хоюг эгиннери сагыш көзээр!
Орук-биле кошкан үш аът чаржып эртер —
Олар-биле талыгырже челзиптер мен.

Хамык бүгү чедиишкиним, аксым-кежи!
Хайыралыг бүгү чоннуң аас-кежи.
Черге чорааш, чаңгыс катап ыглапсыңза —
Чедиишкинниң оюп эрте бергени ол.

Чырык черде бар-ла чүүлдү хүлээп алгаш,
Шынчы болгаш бөдүүн кылдыр чурттаар херек.
Ынчангаштың борбак арыг кырын дургаар
Ырын ырлап, мөңгүн хат-даа дүймөп туру.

Тоожу, чечен чугаалар

Эрес-оол МОНГУШ,
Хандагайты

ДУШ БОЛГАН УЖУРАЖЫЛГА (Бичии тоожу)

I

Орланмаа билип кээрге-ле, авазы-биле иелээ чурттап чоруур болган. Ада деп кижиниң арын-шырайын-даа көрүп көрбээн, эриг-чымчак эргеледиин-даа дыңнап көрбээн. «Кижини бүрүзү ачалыг болур-дур. Мээң ачам чүгө чогул?» деп бодал, ол үш хар чедип чорда, бажынга кирип эгелээн.

Бир-ле хүн авазы садиктен ап алгаш, бажыңынче кел чораан. Уруу:

— Мээң ачам чүгө чогул, канчап барган кижил, авай? — деп айтырган.

Авазы уруунуң бажын суйбай туткаш:

— Ачаң ырак чер чоруй барган — деп харыылаан.

— Кажан келирил? — дээш, уруу авазынче идегелдин оттары кылкан улуг кара карактары-биле көргөн.

— Үр болгаш, келир — депкеш, Алдынай уруун холга көдүрүп ап, хөрээнче чылшыр туткаш, улуг тынган. Иешкилерниң аразында чугаа ооң-биле соксап каан.

Кижини төлүнүң доругуп өзери билдинер эвес. Сактырга-ла, чоокта бичии чораан ышкаш. А бир көөрге, улгадып келген болур.

Орланмаа ам школа назыны четкен. Авазы уруун школаже өөредип кииреринге белеткеп эгелээн. Орланмаа бичиизинден-не чуруктуг номнар көөрүңгө сонuurгалдыг. Шкафта чыскаай салгылап каан номнар аразындан бир ном уштуп алгаш, ажыдып олурар, ооң аразында фоточурук суп каан чораанын көрүп каан. Чурукта авазы-биле кожа олурар эр кижини бар.

Чем кылып турган авазының чанынга чеде бергеш:

— Бо чурукта сээң-биле кады олуарар чүү кижил, авай? — деп айтырган.

Авазы чурукту тудуп ап, көргеш:

— Студент чорааш, кады тырттырган өңнүүм-дүр — дээш, чурукту соодукчу кырынга салып каан.

Орланмаа ынчаар-ла бот иениң эрге-чассыг чаңгыс уруу бооп өзүп олурган. Ол ам онгу класстың өөреникчизи. Бир-ле авазының документилен сугар хааржакчыгажын үжеп олура, бичиизинде көргөн чуруун тып алган.

Чурукту топтап көрүп олуарга, авазы-биле кады тырттырган кижил кара костюм, ак хөйлең кеткен, бажының дүгү дыдыраш-сымаар, арын-шырайының шевергини-даа кончуг. Авазының хып дээн аныяк назы үезинде чурукка тырттырганы илдең. Чиге көрүп алган кыдырык улуг кара карактарындан өөрүшкүнүң отчугаштары кыптыгып, каттырымзаан чымчак ак шырайындан хүлүмзүрүг чырыткыланып турганзыг. Шынап-ла, Алдынай аныяан-да ховар дээн чараш уругларның бирээзи чораан. Амгы үеде, назы-хары элээн дөгүй берген-даа болза, чаражын салбаан. Чуруктуң артыы талазында бижимел бар болган. Ону номчуй каапкаш, Орланмаа кайгай берген, «Ооржак Алдынай Хүлеровна, Ховалыг Мөңгө Найданович. г. Улан-Удэ, 2 мая 19... год» деп каан.

«Адырам, мээң төрүттүнгеним дугайында херечилелде-даа, паспортумда-даа ачамны Ховалыг Мөңгө Найданович деп каан-на болгай. Бо мээң ачам ышкакыл. Авам өңнүүм-дүр деп, чүге менден чажырып турар кижил боор. Азы ачам чок апарган ирги бе..?» дээн чергелиг бодамдар Орланмааның сагыш-сеткилин дүвүредип-ле эгелээн.

Авазы ажылдааш чедип кээрге, чурукта кижиле айыткаш:

— Бо мээң ачам бе? — деп айтырган.

— Ийе — деп кааш, авазы чурукке кичээңгей-даа салбас болган.

— Ачам канчап барган кижил? — деп, уруг авазынче улам сиңнигип айтырган.

— Улуг-Хем районда өске кадай-биле чурттап чоруур — деп, авазының харыызы Орланмааның сеткилинче харлыктыр-ла дегген. Иешкилерниң аразында чугаа оон ыңай шуудавайн барган.

Орланмаа школаны дооскаш, Красноярскниң эмчи институтунче кирип алган. Ийиги курска өөренип турда, авазы озалондакка таварышкан, берге байдалда деп телеграмма келген. Телеграмманы деканга көргүскеш, ол-ла хүн Тываже ужупкан.

Чедип кээрге, авазы район эмнелгезинде чыткан. Ол аар кезиишкин эрткен болган. Авазы районнуң төп мал эмнелгезинге ажылдап турган. Мал эмчизи кижги. Малчын коданнар кезип чораан үезинде олурган машиназының мотору өжүп, кадыр ийни куду дедирленип чуглуп баткаш, аңдарылган болган. Чолаачызы биле Орланмааның авазы аар кемдээн. А бир аныяк мал эмчизи уруг ол-ла черинге чок болган. Алдынайның бажының артыы талазы кемдеп, бир талакы будунуң дөңмек сөөгү сынган. Алдынай чартык чыл иштинде ол-бо эмнелгелерге чыдып, эмнедип келзе-даа, бирги бөлүктүң инвалиди болуп арткан. Бажында кемдээшкинден карак шозунуң нервилери үрелип, чүве көрбестээн. Даянгыышганып алгаш кылаштаар, караа көрбес авазын азырап карактаар дээш, Орланмаа ол чылын өөрөнмейн, академиктиг шөлээ ап алган. Инвалид авазын ажаар дээш, уруг бүгү-ле күжүн үндүрүп турган. Авазын үндүрүп-киирер, аыш-чем кылып чемгерер, кеткен хевин солуп, чуур, бажың-балгадын чылыдыр одап, арыглап аштаар дээш, кылыр ажыл-ла хөй. А харын-даа авазының кады төрээн угбазы бар болгаш-ла, ажыл, амыдыралга четтигип турганнар. Ынчап турда, соок кыш эртип, узун час төнүп, изиг чай адакталган.

Бир-ле хүн авазы, уруун чанынга олуртуп алгаш, чугаалаан:

— Чырык чер кырынга кижги кылдыр чаяап кааш, сени хилинчектей бердим, уруум. Азыранчыр, халбактанчыр кады төрээн акы-дуңмаларың, ачаң бар эвес. Эртем-билиг чок артар болзуңза, хоржок. Мээң бажым караңайнып олурда, өөредилгең доозуп ал. Каш-ла хонгаш студентилер чоруп, өөредилге чылы эгелээр болгай. Мен ажырбас. Даай-аваң-биле туттунчуп оорар бис. Ынчаар дугуруштувус. Даай-аваңның оглу Болат сугга дөнен шарывыс турган чүве. Болат ону садыпкаш, акшазын даай-аваңда берип каан. Өөренип чоруурда, алыр акшаң ол. Белеткенип эгеле, уруум.

Авазының чугаазын дыңнап дооскаш, Орланмаа:

— Өөренип чоруурумнуң мурнунда ачамга барып ужурашкаш келийн бе, авай? Улустан айтырып чорааш, тып-ла алгай мен.

Чаңгыс курска кады өөренип турган Шагаан-Арыг хоорай чуртук эштерим база бар. Адрестерин берип каан улус — дээн.

— Чүге? — деп, авазы арай шириин айтырган.

Уруу тыртылып чоруй:

— Анаа... Черле харын... — деп, айтырыгга орта харыы берип чадап орда, авазы:

— Ону канчаар сен. Сокса, уруум. Мөңгениң сени уруум дээр эргези-даа чок. Сени мен чааскаан, хилинчектенип чорааш, өстүрүп алган мен. Ол сени көрбээн-даа, танывас-даа. Көрзе, билзе-даа, тоовас.

— Чүге, авай? — деп, уруу кайгап айтырган.

— Амыдырал-чуртталга дугайында кандыг-даа тода билиишкин чок, кончуг аныяк турган үемде ооң овуузун, дүлгээзининге алзыпкаш, частырыг кылган кижидир мен ийин. Ынчан Улан-Удэ хоорайның көдээ ажыл-агый институтунга өөренип турган мен. Чөөн Сибирьниң культура институтунуң студентизи мен дээр, даштындан көөрге, чараш, силиг, ырлаар, танцылаар, туткан-на хөгжүм херекселдеринге илдик чок ойнаар оол-ла менден адырылбастай берген. Кудук-чайык чаңын чаңнап, чылыг, чараш сөстөр сөглөп тургаш, мээң чүрээмни тудупкан. Ооң төөредиинге алзып, бүзүрөпкен мен. Үшкү курска тургаш иштели бердим. Ону билип кааш, мени көгүдүп турган Мөңгө меңээ келбестеп, менден дезер апарган. Үшкү курсту, иштим улгадып, божуур үем чоокшулай бергенде, доостум. Авам, ачам сугга чанып келгеш, ынчан кырган-ачаң, кырган-аваң кайызы-даа бар турган, сес ай эгезинде сени божуп алдым. Мөңгени чедип кээр боор деп бодааш, уруглуг болдум деп телеграмма салдырып-тарымга, “Эки-дир” деп каан харыы телеграмма чоргузупкан, ол-ла. Келбеди-даа. Ооң соонда Мөңгениң арнын-даа көрүп көрбээн мен. Сээң-биле азыражып, халбактанчыр дээш, институтум-даа дооспадым. Ынчангаш дооспаан дээди эртемниг мал эмчизи бооп ажылдап чорааным ол. Ооң кадында кырган-ачаң, кырган-аваң суглар удаа-дараа чок болдулар. Авам, ачам дириг чораан болза, сени оларның чанынга каапкаш, институтум-даа доозуп ап болур турган мен. Ындыг кижини канчап ачам дээр сен. Канчап сураглаар сен. Ол сени тоовас-даа — дээш, улуг тынып, көрбөс карактарындан мөндүңейнип келгилээн карак чажын халадының чеңи-биле чода туткулаан.

Инвалид авазын каапкаш өөренип чоруй баргаш, баштайгы чылында авазынче сагыш салыр дээш, Орланмаа өөредилгезинге шуудап чадап пат-ла болган. Үе чаңгыс черге турар эвес. Студент чылдар уурук-сууруктап шуужуп эртип, Орланмаа институтун дооскан. Авазын азырап карактаар байдал аңаа ам-на тургустунган. Ол төрөөн кожуунунуң төп эмнелгезинге ниити аарыглар эмчизи болуп ажылдай берген.

Даай-авазының ачызы эвес болза, Орланмаа эмчи болур күзелин-даа чедип ап шыдавас, карактары көрбес авазы-биле халбактанчып олулар. Авазының чанында даай-авазы Хөлчүкмаа бар болгаш-ла, өөренип ап, ажылдап турары ол. Ынчангаш Орланмаа даай-авазынга, ооң кижилерге ачы-буянын көргүзүп, ажык-дузазын чедирип чурттап чоруурунга кызыгаар чок өөрүүр.

Хөлчүкмаа дуңмазының бүгү байдалын тайылбырлап бижээш, Тыва Республиканың Чазак даргазынче инвалид кижиге таарым-чалыг бажың бээрин дилээн билдириишкин киирген. Ол дугайында Алдынай-даа, ооң уруу Орланмаа-даа билбес турганнар.

Бир-ле хүн районнуң социал-хандырылга килдизиниң ажыл-дакчызы келгеш, чазак чери бирги бөлүктүң инвалиди Ооржак Алдынай Хүлеровнага Кызыл хоорайның мурнуу районунда чаа ажыглалда кирген беш каът бажыңдан ийи өрээлдиг квартира бергенин дыңнатпышаан, бажыңның ордерин тутсуп берген. Алдынай биле уруу шуут-ла аңгадап, кайгай бергеннер. Чазак даргазынга дуңмазының адындан билдириишкин кииргенин Хөлчүкмаа чугаалаарга, иешкилер ам кээп бүзүрөөннер. Аңаа өөрээнинден Алдынайның арай өлөрертир көстүр согур карактарындан мөңгүн суу дег арыг, кылагар карак чаштары сыстып кээп, чаактарын куду чүгүржүп бадып эгелээн. Ону эскерип кааш, Орланмаа даай-авазындан куспактаны каапкаш, шүжүңейни берген. Хөлчүкмааның хөрээниң ишти дакпыжап, думчуунуң ишти ажыңайны бээрге, карактарының чажы база-ла ала-чайгаар саагайны берген. Карактар чажы! Карактар чажы! Сөглеттинмес өөрүшкүнүң карактар чажы! Ону чүгле Орланмааның болгаш ийи угбашкының төгүлген карактарының чажы хемчээп болур.

IV

Алдынай, Хөлчүкмаа угбашкылар чазак чериниң берген бажыңынга көжүп кээп, чурттай бергеннер. Көдээге чурттап

турган бажыңыңа бодаарга, төпчүткен одалгалыг, изиг, соок суглуг, аъш-чем кылып чиир ток күжү-биле ажылдаар плиталар-лыг, иштинде арыгланыр, чунар черлерлиг бажың инвалид кижиге дыка-ла таарымчалыг болган.

Үе, хонуктар эрткен тудум Алдынай чаа бажыңыңа чаңчыгып, кымның-даа дузазы чокка, ханалар эдерти суйбанып чорааш, арыгланыр болгаш чунар өрээлдерни тып чедип, боду арыгланып ап, чунуп алыр апарган.

Орланмааның амыдырал байдалын өөренип көргөш, кадык камгалал министерствозу ону республиканың онкология диспансеринге ажылдаар кылдыр шилчиткен. Авашкыларның амыдырап чурттаарыңа ам-на бүгү талазы-биле таарымчалыг байдал тургустунган.

Орланмаа чаа улуг коллективке келгеш, ажылыңа шуудап, хөй таныш-көрүштүг, эш-өөрлүг апарган. Аныяк эмчиниң эвилең-ээлдек, эмнеп турар кижилеринге кичээңгейлиин, ажылыңа кызымаан аарыг кижилер болгаш кады ажылдап турар эш-өөрү мактап чугаалажып турар болу берген. Эмчизи палатага кирип кээрге, ооң чазык шырайы, чымчак көрүжү аарыг кижилерниң сагыш-сеткилин чиигедип, өөртүптер. Эмнедип чыдар кижилерниң; «Бистиң эмчивис бисти чүгле эм-таң-биле эвес, а чымчак көрүжү, эптиг-эвилең сөс-домаа-биле эмнеп турар» деп аразында чугаалажып турары-ла чөптүг. Бир-ле хүн Орланмаа өрээлинге аарыг кижиге карточказы долдуруп олурда, эмчи сестразы берге байдалдыг аарыг кижиге эккелгенин дыңнаткан. Аарыг улус хүлээп алыр өрээлге кирип кээрге, арып-доруп баскыраанындан чаактарының сөөктери достайгылап үнгүлөп келген, дөгүй берген назылыг, ак шырайлыг эр кижиге аары кончуг кылдыр тыныштап каап олурган.

Аарыг кижиге биле мендилешкеш, ооң эмчи документилерин номчуй каапкаш, орланмаа девидексей берген. Ховалыг Мөңгө Найданович деп каанын база катап номчуй кааптарга, авазының шыгжап чоруур чуруунда эр кижиниң дүрзү-хевири караанга чуруттунуп келген. Аарыг кижиниң арнынче Орланмаа база катап топтап көргөн. Көңгүс өске дүрзү. Эпчоксуна бергени-ле ол боор оң, аарыг кижиге өскээр көрнүп, дөңгүр бажын холу-биле суйбай туткулаан.

— Чүнү канчал турар силер, акый? — дей кааптар часкаш, арай деп туттунган. Ачам бо-дур дээрзинге бүзүрезе-даа, аарыг кижиге сезик алындырбазын бодааш:

— Канчаар аарып турарыңар ол, акым? — деп айтырган

— Эрткен чылдан эгелээш кадыг чем чиптеримге-ле, иштимге баргаш, карарып, өйүп туруп бээр апарган. Сөөлзүредир аашкылыг чер база тыптып кээп, бүдүн чем чип шыдавастай бердим. Эмчиге баарымга, дораан-на чыттырып алгаш, эмнеп эгелээн. Эмнелгеге неделя ажыг болдум. Экирээн-даа чүве чок. Мурнунда суук чемнерни, бичии-даа болза, ижип алыр турдум. Каш хонуктан бээр суук чүүл-даа иштинмес, кустуруп кааптар апарды. Херекке албайн чорааш, аарыгны хөлүн эрттирип алган болдум. Ынчангаш бээр чоргузупту дээн.

Аарыг кижиниң чугаазын кичээңгейлиг дыңнап, шинчип көргөш:

— Чыттырып алгаш, анализтер ап, аппаратка хынап көөр болган-дыр бис — дээн.

Аарыг кижиниң улуг-хырнының ишти оюлганнап, балыглааш, кызыл-өөжүнүң улуг-хырын-биле тудушкан чери дуй ыжа бергенин эмчилер тодараткан.

Аыш-чем чип шыдаvas кижини чеже-даа эмнеп, витаминнер сыкыртып, дамырынче эмнер салып турза, байдалы хүнден хүнге баксырап кел чыткан. Херелдер күжү-биле эмнээшкин улуг-ла дээш чок болуп, түңнелдери көзүлбейн турган. Кезишкин кылыры болдунмас. Арып баксырап, мага-боду сулараан кижиге ону угбас.

Ачазы болур кижиниң эмнелгеде чыдарын Орланмаа кымга-даа чугаалаваан. Авазы-даа ону билбес. Хан төрөөн уруумга эмнедип чыдар мен дээрзин Мөңге-даа билбес. Эртениң-не эмнеп турар аарыг улузун эргип келгеш, Орланмаа ооң кандыг байдалдыг чыдарын айтырып, шинчип көрүп, иштинде бүдүү кээргеп чоруп турган.

Дүн ортузунда телефон кыңгырааны Орланмааның уйгузун үзе кирипкен. Тура халааш, телефоннуң даңазын сегирип алган.

— Орланмаа Мөңгеевна ирги бе?

— Ийе.

— Эмнелгеден долгап тур бис. Аарыг кижиге бергедеп турар. Чедип кээп болур силер бе? Машина чоргузуптар бис.

— Дежурный эмчи бар бе?

— Ийе. Силерге долгап көрүңер дээрге, дүвүредип турарывыс ол — дээн.

— Кым бергедеп тур?

— Чедиги палатада чыдар Мөңге дээр акый — дептерге, Орланмааның чүрээ чым-сырт кыннып, девидей-ле берген.

— Машинаны дүрген чоргузуптуңар. Чеде бээр мен — дей каапкаш, далаш-биле хептени берген.

Эмнелгеге чедип келгеш, дамдыладыр эм дамырынче салып кааш, кислород тындырып каан чыткан аарыг кижиге көре каапкаш, «Ачай!» — депкенин Орланмаа эскербейн барган.

Аарыг кижиниң чанында турган дежурный эмчи биле санитарка кайгай бергеннер. Орланмаа оожургап алырга, дежурный эмчи:

— Силерниң ачаңар дээрзин билбейн турдувус. Буруулуг болдувус, дуңмам — дээш, эпчоксунган аян-биле көргөн.

— Ийе. Мээң ачам-дыр — дээш, аарыг кижиниң судалын тудуп көргөн. Судалының согарының кошкагы-ла кончуг.

Аарыг кижиге ийи катап медедел чок баарга, эмчилер кислород тындырып, күштүг эмнер сыкыртып тургаш, дегкерип алганнар. Даң адып чорда, аарыг кижиниң байдалы чүгээртеп, карактарын көрүп, човууртай каап, чугаалап чыдар апарган. Чанынга кылаштап келген сестрадан:

— Канчап турдум, уруум? Эът-кежим ууттунмас-ла чүве — деп айтырган.

— Медерелиңер оскунуп, бергедедип турдуңар. Дежурный эмчи биле урууңар эвес болза, ат болур турган силер. Девидеп, дембээреп, эгелей бээриңерге-ле, урууңарны дежурный эмчи келдиртипкен. Олар-ла болгаш, амы-тыныңарны камгалап кагдылар дээн.

Аарыг кижиге элдепсинген аян-биле сестраже көргөш:

— Кай, мээң уруум Шуруну келдирипкен бе? Чүнүң-биле чедип келди?

— Шуруну эвес, Орланмаа Мөңгеевнаны аан — дээш, сестра уруг кылаштап чоруй барган. «Ачазы мээң-биле атташ боорга, бо уруг бисти эмнеп турар эмчини мээң уруум кылдыр билип турары ол-дур» деп, Мөңге иштинде бодап артып калган.

VI

Хүн келген тудум аарыг кижиниң байдалы экижиپ эгелээн. Иштинде аарып, саргып чоруур чери-даа билдиртпестеп, сүт, кефир, мүн, сок дээн чергелиг суук чүүлдерни ижиپ турар

апарган. Аарыг кижиниң кадайы, элээди оол эдертип алгаш, бо-ла ашаанга ужуражып келир. Оларның арын-шырайын Орланмаа пат таныыр апарган. Ол хүн Орланмаа аарыг улустарын көрүп чедип кээрге, Мөңге Найданович палатазында чааскаан олурган.

— Уругларыңар кажыл, акым? — деп, оон сонuurгап айтырган.

— Бир уруглуг, бир оолдуг мен. Уруум Шуру Бай-Тайгада башкылап ажылдап турар, а оглум Оттук онгу класста өөренип турар — дээн.

— Ынчаарга ийи уруглуг, бир оолдуг улус ышкажыл силер. Мен база силерниң урууңар-ла болгай мен. Мени Ховалыг Орланмаа Мөңгеевна дээр. Авамны Ооржак Алдынай Хүлеровна дээр. Бот иениң чаңгыс уруу кижини мен. Сактып-ла кээр боор силер. Чырык өртемчей кырынга мени чаяап кааныңар дээш, четтирдим, ачай — дээш, кылаштап чоруй барган.

Мөңгениң караанга студент чылдары, Алдынай дээр чаптанчыг чараш уругнуң овур-хевири чуруттунуп, «Удавас уруглуг болур бис» — деп, Алдынайның ооң кулаанга сымыраны аарак чугалааны дыңналып келген.

VII

Мөңге эмчизин көрүп кааш-ла, эпчоксунуп, буруузунар апарган. Аргалыг-ла болза, ооң караанга көзүлбезин бодаар. Ынчаар болдунмас. Эмчи эртениң-не аарыг улузунуң байдалын айтырып, шинчип чедип кээр. Ооң салган айтырыгларынга далаш-биле кыска-кыска кылдыр харыылаар дээрден башка, чүве айтырып, чугаалажырындан диттикпес. Дүрген-не моон чоруксаазы келир. Кадыкшылының байдалы экижип, аыш-чемниң кандыызын-даа чип турар апарган болза-даа, эмнеп турар эмчизи салбаанда, канчап чоруй баар боор. Ынчангаш кызып эмнедип чыдары ол. Кижиниң хан төрөөн уруу ындыг-ла ыйнаан. Орланмаа ачазынга бо-ла аыш-чем эккеп бээр. «Четтирдим» — дээрден башка Мөңге оон өске чугаалаар сөс тылпас.

Бир-ле хүн эмчизи аппаратка аарыг кижизин хынап көргөш:

— Ам-на чанар болган-дыр силер. Хырныңар иштинде оюлган-нап, балыглаан черлер бүдүп, экирзэн-дир. Моон соңгаар

боттарыңарның камнанырыңардан хамааржыр. Улаштыр аржаан-нап, курорттаар болзуңарза эки — дээн.

— Четтирдим, эмчи. Силерниң буяныңарны кажан-даа утпас мен — дээш, эмчизиниң арнынче дидим эвес кылдыр көргөн.

— Ажырбас. Чеде бээриңерге, улустарыңар амыраар ыйнаан. чүглө чырык чер кырында база бир ажылдап, чурттап чоруур уруум бар дээрзин бодап чоруңар. Авамга силерниң дугайыңарны чугаалаваан мен. Оозу-ла эки боор. Чугаалаарга-даа, ажыы чүү боор. Хейле сагыш-сеткилинге артык бодалдар кирип, дүвүрээр ыйнаан. Танывазы, билбези ачазынга кижжи душ бооп мындыг байдалга ужуражы бээр, элдеп-ле чүве-дир. Авам өске кижжи-биле-даа амыдырал тутпаан. Мени өстүр азырааш, эртем-билиг чедирип каан ол-ла. Иелээн азыранчып, халбактанчып чоруур-ла-дыр бис. Чугаам узай берди ышкаш. Че, байырлыг, ачай! Камнанып, эки кадыың быжыглап ал — дээн.

Бажын халайтып алгаш дыңнап олурган Мөңгө сергээ кончуг тура халып кээп, Орланмааның арнынче көргөш:

— Четтирдим, уруум. Байырлыг! — дей каапкаш, эжикче углапкан. Ачазының «Уруум» дээнин дыңнай кааптарга, Орлан-мааның баары чымчаш кыннып, хөрээ хозаш дээн ышкаш болган.

Эрес-оол МОНГУШ

АЙЗААНАНЫҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

(Чечен чугаа)

Дыштаныр хүн. Монгал туруп келгеш, удуур өрээлиниң соңгазының пөзүн ажыда тыртыпкан. Ак-көк дээрде агарар булут-даа чок. Эртенги хүн чидиг, чырык херелдерин эзим аргалар, хову-шөлдерге харам чокка чашпышаан, карактарны чылчырыктадып турган. Одуг-ла чытканы ол боор оң, алды харлыг уруу Айзаана ачазының соон дарый туруп келгеш, дашкаар үне халаан.

Монгал чунуп турда, уруу эжикти ажыда каапкаш:

— Ачай! Ачай! Көрүңер даан! Итпиивис чедип кээп-тир — деп, өөрүшкүлүү кончуг алгырган.

— Кайы, уруум! — дээш, ава, ачазы уруунуң соондан үне халышканнар.

Шынап-ла, улуг чудурук хире, ала-шокар чалгыннарлыг хоорсарыг итпик телефон чагызының бажында олуруп алган «пи-пи-пип, пи-пи-пип» деп, бажын согаңнадып каап, эдип олурган.

— Агаар-бойдус чылып, дээр аязырга амырааш, эдип олурары ол ыйнаан — деп, Айзаананың авазы чугаалаан.

— Бо чылын час орайтады дүжүп, хат-бораңныг, соок болду. Ынчангаш итпиивис чаа чанып кээп турары ол ышкажыл, уруум, — дээш, Монгал уруунуң бажын суйбай туткан.

Адашкылар, авашкыларның чаптап көрүп турган итпии чагы бажындан ужуп баткаш, черге хона каапкаш, та дүктер чүве, та хөвөң чүве, агбагар ак-ак чүвелер чыып, ызырып алгаш, херим иштинде дыттың хүннээрэк талазында быжыглап каан, чылдыңна иштинге төрүп, оолдарын өстүрер уязының иштинче кире берген.

— Экиис! Итпиевис бажыңынче кире берди! Ам база оолдарлыг болур бе, ачай! — деп, Айзаана ачазындан айтырган.

— Ийе, уруум. Оолдары-биле чурттаар уязын септеп, чылыглап ап турары ол ышкажыл — дээн.

Уруу амырап, адыштарын часкагылай каап, өрү шурагылааш:

— Хөөкүй итпиевис аштай бээр. Чемден уруп берейн — дээш, бажыңынче караш-ла дээн.

Ол өйдө Монгалга делегейниң делгеми, дээрниң көкүрү, хүннүң чылыг, чырыы дам барган ышкаш болган.

Шынап-ла, сарыг-шокар өртемчей кырынга чаптанчыг чаштарның аас-кежик, өөрүшкү долган каткы, чугаазы чаңгыланып, чараш куштарның тааланчыг үнү куттулуп турда, амыдырал тайбың, чараш, чуртталга солун, хөглүг болбайн канчаар!

ДЭЭРНИҢ КӨРҮНЧҮҮ

Марина Белековна кожазының беш харлыг Артышмаазын, бодунуң дөрт хар ажып чоруур хеймер уруу Шеңне-биле эдерткеш, агаарлап чорупкан.

Оларны хем эрииниң хадымырлаан сериин салгыны уткуп алган. Сериин салгын черниң кырын каастаан ак, сарыг чечектерни, өңгүр ногаан оът-сигенни саглаңнады суйбай каап, талдар, теректерниң бүрүлерин салдырады силгигилеп турган. Чечектиг, шыксыг арыг агаарны тынарга, экизин чүге деңнээр! Хөрек ишти хос-ла чүве!

Марина Белековна хемниң этпектели берген чериниң дужунга тура дүжүп, калбак даш кырынга олуруп алган. Ийи уруг элезинге ойнай берген.

Ырак эвесте хөк-даа эдер. Хыг-хыг кылдыр чалгыннарын чайбышаан, өдүрөктер-даа кыры-биле ужуп эрткен. Ойнап олурган уругларның адаа талазынга сайлык хона каапкаш, даштар баштап чемнеп эгелээн.

Ону чаптап көрүп олура, Марина Белековна уругларның аразында маргыжа бергенин эскерип каан. Чанынга чеде бергеш:

— Чүү дээш маргыжа бердиңер, уруглар? — деп айтырган. Шеңне авазынче көрүнгеш:

— Дээрниц көрүнчүү-дүр дээримге, Артышмаа кижини мегелеве дээр кижн ышкакжыл — деп, эриннери сүвүреңейнип, авазынга хоптаны аарак чугаалааш, болугур чаактарын суйбагылаан.

— Көрүнчүүң кайыл ынчаш, уруум? — деп, авазы айтырган.

— Бо — дээш, ээптеке ээремче холун айыткаш: — Мындаа меңээ кырган-авам айтып берген — деп, чоргаары кончуг харыылаан.

— Анаа-ла сугну көрүнчүк дээр кижн ышкакжыл — деп, кожазының уруу хорадаксап чугаалаан.

Марина Белековна ээремче көре кааптарга, дээрниц ак-көк өңү, аяс дээрниц делгеминде аскан чүве дег көжүп чоруур чааскаанзыргай, дүргектелчек ак булут ында көрүнчүктелип көстүп келген.

Ол ам-на чүвениң ужурун билип каан. Уругларже чаптай аарак көргеш:

— Бээр, бо ээремче көр даан, Артышмаа. Чүлөр көстүп турар-дыр? — деп, кожазының уруундан айтырган.

Артышмаа ынаар көре каапкаш:

— Ой! Дээр көстүп тур! — деп, элдепсинген аян-биле алгырган.

— Булут база! — деп, Шеңне аңаа улашкан.

— Эжиң шын чугаалаан ышкакжыл, Артышмаа. Хөөлбек сугларга, ээремнерге, хөлдөргө, далайларга дээр көрүнчүктелип көстүп кээр. Ынчангаш сугну дээрниц көрүнчүү дижир ышкакжыл. Ам маргыжа бербөңөр шүве — дээрге, уруглар:

— Чээ — дишкеш, улаштыр ойнай бергеннер.

КУЙНУҢ ЧАЖЫДЫ

Башкы өөреникчилеринче көрүнгеш:

— Школаның ниити планы езугаар субботада күскү бойдусче агаарлаашкын болур. Баар черлерин класстар боттары тодарадып ап болур. Кайнаар баарывысты дугуржуп алылыңар — дээн.

Уруглар аразында сүмележип-ле эгелээн. Класс даргазы Часкал:

— Оваалыг-Дагже баар-дыр, башкы — деп, мындыг.

Урана олудундан тура халып келгеш:

— Кыдыы-Халыынче агаарлаар-дыр — деп санал киирген.

Дөскел чок, чугаакыр Данил олура:

— Ча-чаа, Оваалыг-Дагны, Кыдыы-Халыынны кижиге көрбээн бе. Ынаар чүгө баар чүвөл — деп хыйланган.

Кымның-биле-даа сүмөлөшпөй, ыт чок боданып олурган Белек туруп келгеш:

— Ортаа-Халыынның Кызыл-Туругларже баар-дыр, башкы. Ында янзы-бүрү черлик дириг амытаннар, куштар, үнүштер дээш солун, чараш чүүлдер-ле хөй. Ортаа Кызыл-Туругда кижиге белек эскербес бүдүү куй база бар. Эрткен чайын даайым сугнуң өшкүлери ынаар үнө бээрге, оларны дозуп чорааш, көргөн мен. Ол куйну кижиге, чүгө чанынга чедер бергеш, көрүп каар. Аңаа чедери база берге, кадыр черде. Куйнуң аксы бичии. Кижиге ынаар кирип шыдават. Бакылап көөрүмгө, иштинде бир-ле чүвө бар чорду. Караңгы болгаш, чүгө чыдары орта билдинмес. Кижиге холу база четпес. Уштуп көөр дээш, чадап каан мен. Узун ыяш азы демир болза, илбектеп тургаш, уштуп ап болур. Ол куйну база шинчилеп, иштинде чыдар чүвени уштуп көргөй-даа бис — дээн.

Белек чугаазы доостурга, оолдар-даа, уруглар-даа:

— Кызыл-Туругларже баар-дыр, башкы. Кызыл-Туругларже баар-дыр, башкы — деп алгыржып эгелээн.

Алыс төөгү башкызы эртемниг Долаан Дондуковичини өөреникчизиниң чугаазы база сонургады каапкан.

— Чээ, уруглар. Шупту чөпшээрэжи, дугуржуп алганымыс ол. Субботада Кызыл-Туругларже агаарлаар бис, белеткениңер. Эртениңиң тос шакта школа чанындан чоруур бис — деп, башкы өөреникчилеринге чагаан.

Айыткан хуннуң айыткан шагында 9 «а» класстың өөреникчилери чыгып кээп, башкызының башталгазы-биле агаарлаашкынче үнүпкен.

Суурдан Кызыл-Туругларга чедир ийи шак кылаштаннар. Ортаа-Халыын унунуң Кызыл-Туруглары бо-ла болгай. Бедик, чоргаар кылдыр шууштур чыскаалып алган, уругларны уткуп турган.

Белек эскерип чоруурга, Кызыл-Туруглар баары чайгы үдө ышкыш хайымныг эвес болган. Мыжыртгыржып, хаялар арнында

караңнадыр ужуп турар хараачыгайлар-даа, янзы-бүрү куштар-даа чок болган. Чүглө көгө-бугалар салдырттыржып, кызыл-думчуктар, хартыгалар туругларга чаңгыландыр алгыржып каап, ужуп турганнар.

Белек башкызын болгаш өөрүн ортаакы Кызыл-Туруг баарынга эдертип келгеш:

— Көөр куювус дуу ол эңмек хая баарында. Аксы моон-даа, туругнуң кырындан-даа көзүлбес. Бо одуруглап үнер — деп, холу-биле айытпышаан, тайылбырлааш: — Ынаар хөй кижинүп болбас, айыылдыг — деп сагындырган.

— Чүгө? — деп эштери алгыржы берген.

— Белек шын бодап турар-дыр, уруглар. Кызаа, кадыр одуруглап бедик черже үнер апаар-дыр. Кичээнгейлиг болбас болза, хоржок. Мурнунда кижидаш чуулдур базыптар болза, соонда чораан улусту чуулган даш, баткан көшке таварып кааптып болур болгай. Ынчангаш үш кижийнаар үнзе эки боор. Арткан улус бо чоок кавыга хайгааралдар, демдеглелдер кылып, дүштеки чем белеткеп ажылдаар — деп, класстың башкызы чугаалаан.

— Кымнар үнерил ынчаш, башкы? — деп, Чаяна айтырган.

— Мен, Белек, Орланмаа ынаар үнер болза, эки деп бодап тур мен.

— Кыс кижии Орланмаа маңаа паштангай-ла, ооң орнунга мен барайн — деп, база-ла дөскел чок Данил дооралаан.

— Аппараттыг кижии Орланмаа бедик черже үнүп алгаш, силерни, долгандыр турар девискээрни тыртырып, уругларның төлээзи болзун дээш, эдертип ап турарывыс ол — деп, башкызы чугаалаарга, Данил: — Ындыг бе? — дээш, ыт чок барган.

Долаан Дондукович артып каар өөреникчилеринге кылып чүүлдерни тайылбырлап, даалгалар берип кааш, ийи өөреникчизин эдерткеш, туругже углапкан. Бажында илбек кылдыр ытпак демир быжыглап каан узун ыяжын Белек даянмышаан, кадыр одуругну өрү башкызының соондан чүткүдүп-ле олурган. Орланмаа каш-даа катап бурунгаар шимчээшкинин соксадып, эптей туруп, олуруп тургаш, чоок кавы делгемнерни чурукка тыртырган.

Шинчилекчилер доктаап, дыштанып каап чорааш, куйга чедип келгеннер. Белен-селен кижидаа эскерер хире звес, какпак хая баарында тар аастыг бүдүү куй болган.

Башкы куйну бакылаарга, ишти караңгы, чүү-даа көзүлбээн. Карманындан фонарь уштуп эккелгеш, чырыткан. Шынап-ла,

куйнуң иштинде бичежек шөйбек хааржак чыткан. Башкы серт кыннып, арай коргуксай берген.

«Дадайым. Чок болган бичии уруг чажырып каан куй эвеспе» деп бодап бажынга кире дүжүп келирге, арны изиш кыннып, ооргазын куду бир-ле чүве чымырады маңнап бады барган ышкаш болган.

— Чүү бар-дыр, башкы? — деп, Орланмааның салган айтырыындан башкының коргуушкуну чавырлып, дидимнени берген.

— Адыр, оолдар, кичээнгейлиг топтап көрүптейн — дээш, башкызы база катап доңгайгаш, куй иштин чырыткан.

Аксы тар-даа болза, чогуу куйнуң ишти делгем, ханы. Хааржактың аксының ажыдар талазы ындында хевирлиг, бертии талазында шүнчүктөр бар. «Бо кандаай чоор. Чок болган бичии уруг хамаанчок улуг-даа кижиниң чыдар хааржаан канчап шүнчүктүг аастыг кылыр чүвөл. Тыва улустуң чаңчылында ындыг чүве чок-ла чораан болгай» деп боданмышаан:

— Бичии хааржак бар чүве-дир. Каям, Белек, илбектиг ыяжыңны бээр сунувут — деп чугааланган.

Илбектиг ыяш-биле хааржактың өске талазын бодунче көрүндүр тыртыпкаш, башкы кайгай берген. Эжен-не бо! Шоочалап каан! Холадан кылган бичии тыва шооча! «Чүгө мону шоочалап кааныл. Анаа эвес хааржак-дыр» деп бодай тыртып кааш, хааржакты чоокшулады тыртып эккелгеш, холу-биле тудуп ал, көдүрүп көргөн. Аары шору. Иштинде демир-даа кыңгырт дээн ышкаш болган.

Эптештир тудуп чыткаш, хааржакты куйнуң тар аксындан арай боорда уштуп эккелген.

Кырында күске, күжүгөн өдээ-ле хөй, азыгланчак черлерин күске, күжүгөн чемирерти хемиргилеп каапкан, бичежек куу хааржак. Ийлендир туда кааптарга, иштинде демирлер кыңгырт кылынган. Белек ол даашты дыңнап кааш:

— «Уйгу чок Улуг-Хемде» бижип турары ышкаш шаандакы бай кижилерниң чажырып каан алдын, мөңгүнү эвес бе? — деп чугааланган.

— Шынап-ла — деп, Орланмаа Белектиң чугаазынга улашкан.

— Ындыг бооп база чадавас — дээш, Долаан Дондукович холадан кылган бичии тыва шоочаны чарашсынып көрүп олура,

тырта кааптарга, шоочаны быжыглап каан демир турлуп келген. Башкы кезек дитип чадап олура, хааржактың аксын оожум ажыдыпкан.

Карак-ла бо! Холадан кылган улуг, биче, эр, кыс бурганнар дүрзүлери. Аадаңда ораап каан чүвени чазыптарга — судур. Үнелиг-ле тывыш.

Долаан Дондукович өөреникчилери-биле кады бүдүү куйнун чажыдын ынчаар ажыткаш, школаның музейинге ховар дээн экспонаттарны немеп, дужааган. Тывыжының ээзи Саглы девискээринге чурттап чораан лама кижиге, чуртка шажын-чүдүлгени хоругдап, хүрээ, дуганнарны үрегдеп эгелей бээрге, дериг-херекселин аңаа аппарып чажырып каан дээрзин тодарадып тыпкан.

Шоома ДАРЖАЙ

САКТЫП-САКТЫП, САЛЫП ОРДА...

Чамдык хоозун чугаалыг, үе чылзыр,былдамыш кижилер база тургулаар. Санаажап ындыг эвес,алызында черле дөстүнмес ажылгыр, кежээ, шевергин бүдүштүг, ылаңгыя тудугга үр ажылдаан болгаш, мергежээни аажок, эптиг, туттунгур, ынчангаш кады ажылдаан өөрүңгө хала чок. Ооң бир онзагай талазы оюн-баштаа, чугаа-сооттуу, улус чалгааратпазы, чай чок кадында хөгледи каап, улам сорук кирип турар кижиге.

Кандыг кончуг утпас,сагынгыр кижиге ийик, бодунун караа-биле көргени-даа, билгени-даа, улустан дыңнааны-даа солун чүүлдерни утпайн кадагалап,бажында арттырып алган чоруур. Ооң ындыын мен мурнунда-ла билир мен. Бир-ле катап чоокта чүве. Эш-өөрү-биле ол тудуг кылып турда,оларның үүрмек,чиик ажылдарынга дузалажып каап, кады турар ужурга таварышкан мен.

Хүндүс чай-хос чок кадында-даа,аяк шайны аартап-даа оргаш,хостуг сала каггылап орап эр-ле болгай. Эң ылаңгыя кежээлерде удуур дээш чыткылапкаш,дек удувас, хөөрежи, чугаалажып эгелээр бис. Оон-даа чүү боор,Санаажаптың солун чугаалары-даа эгелээр-ле,дирлип-ле үнер,артында арны чырыш кынныр. Бисте чүү боор,ында калыр бис,ону дыңнаарыңга өйлежип каар. Ол чайгаар-ла бисти бодунче хаара туда бээр. Ам ооң чугааларындан бир кашты силерге хөөрөп берейн.

ХАЯ ДАРГАН

Хая дарган кончуг уран-шевер кижидир. Ол бодунуң шоочазын дуглаарга, «Хая» дээр, ажыдарга, «дарган» деп турар кылдыр соп алган дээр. Бир мындыг солун таварылга бар. Бай кижиниң сынган бижээн кылырынга киришкен-дир. Бижекти тудуштурар ужурлуг турган. Хөй дарганнарны чыгган. Олардан ону тудуштурар кижиде тыгылбаан. Барганнарның бирээзи тургаш, бис-даа хоржок-тур бис. Хая дарганны эккээр болза, ол шыдаар дээн. Чалап эккелген. Дарган бижекти көргөш, «Чаа, ындыг болза, үш хонук манаңар аа, хайырааты» — дээн.

Үш хонганда Хая дарганны дедир чалап эккелген. Өске дарганнар база чыгып келген. Бижекти көргөш, тудуштурган черин тыппааннар-дыр. Хайырааты база көргөш, аңаа дөмөйлөштүр кылып каан өске бижек-тир деп бодаан. Таптыг хынап көөргө, шынап-ла бодунуң бижээ бооп-тур. Хайырааты Хая дарганның ус-шеверин караа-биле көргөш, магадал, ону чон мурнунга шаңнап-мактаан-дыр.

ИЙИ МӨГӨ

Бир төрөл аймактың мөгези кожазы аймактың мөгезиниң аалынга кээрге, инек соккан туруп-тур. Келген мөгө аал айтырган. Демгизи дүште-даа чок, кончуг улуг сувай бениң бүдүн будун тудуп алган:

— Дуу аал ол-дур — деп айтырга, хөкпөк анай буду дег болган.

Келген мөгө билек хире чоон, ынаа дег узун, турган хадыңны тура тырткаш:

— Дөө аал ол дедаан — деп, айтып турган.

Келген мөгө чоруй баарга, аалдың мөгези келген мөгени менден шыырак кижидир деп угаап билгеш; «Кижиде кижиден ажыг, киш киштен кара» деп чүве ол-дур аа» — дээн.

КОКАЙ ХИРЭЭНИ

Инек дозуп чорааш, кокай хирээнинге таваржы берген мен. Ооң чаа төрүттүнген оолдарының бирээзинге дээпкен мен. Элээн болганда чанып-ла келдим. Эртенинде кожавыс аалдың хоюнун

бажындан бир хойну өлүргөш,улулг хырнын уштуп каапкаш, эьдин чиггеш, улуг хырнының чинин төккеш, оолдарын аңаа суп алгаш, ол кавыдан дезип чорупкан.

Аалга турган ашактар кокайның оолдарынга кым дээпкенин истей берген. Кым-даа ыыттаваан. Будүү билген-даа ышкаш сен боор сен дидирлер-ле. Хөрлээн мен. Кыс бөрү ол чоок-кавының хоюнга дегбес, оон ырак аалдарны коданнаар чүве бооп-тур.

МЕГЕЗИН ТУТТУРГАН

Бир кыдат тевениң аксындан киргеш,соондан үнүп кээр мен деп, чыылган чон-биле маргышкан. Чон тургаш,бир эвес шын кылыр болза, хой, өшкүнү-даа бээр бис деп аазаан. Кыдат тевениң баарынга ширээ салгаш,аякка сүттү куткаш, иштинче маңны киир октааш, тевениң аксынче кире берген. Бир тенексимээр кижжи келгеш, ширээни аңдара тепкен. Кыдатты көөрге, тевениң кыдыында бо үңгеп бар чыткан. Улус мегелеп чораан кыдаттың дылы агарып калган. Ширээ аңдарылбаан болза, чоннуң айыткан хой, өшкүзүн алгаш үнер ийик. Ооң мурнунда ол чонну ынчаар мегелеп мөлчүп чорааны ол-дур ийин.

Эльза ООРЖАК

МАГАЛЫЫН, ЧАРАЖЫН!

(Чурумал)

«Бо хуннүң аяс деп чүвезин! Чечектерниң чаражын! Хемчигеш кыдыынга бичии олураалам, уруум» дээш, авазы тудуп чораан хумуңун чанынга салгаш, ногаан шык кырынга олуруп алган.

Уруу көрүп турарга, шынап-ла дыка чараш чер болган. Чүү кончуг өңнери чараш чечектер боор! Ужуп турар ховаганнарның чаражын! Кижиден шуут деспес, эктинге суг хонуп алып. Агып бадып чыдар хемчигештиң суунуң арыг деп чүвезин! Эштип турар балыктарның көстүрү безин дыка чараш. Авазы-биле бо эртен каттаар дээш, кырган-авазы сугдан үнүпкеш, мындыг чараш черде келгеннери ол. Бо бүгүнү көргөш, Аржаананың сагыш-сеткили көдүрлүп, ыглаксаазы-даа, ырлаксаазы-даа кээр

болган. Сактырга, тыныжы безин бачыдап турар ышкаш апарган. Куш-тарның ырлажып турарының чаражын. «Авам биле меңээ тускай концерт үндүрүп берип турар ышкаш. Хүннүң-не шак бо чараш чүүлдерни көрүп, дыңнап-ла турза!» деп боданмышаан, долгандыр көрүп турган.

«Че, уруум каттыг черже чоруптаалы, орайтай бээр бис» — дээш, авазы туруп келген. Элээн кылаштажып чорааш, дыка-ла каттыг черге таваржы бергеннер. Чемижиниң улуун! Амданының чаагайын! Ап чораан саваларын саадавайн долдуруп алгаш, келген аалынче чорупканнар. Орук ара база-ла бойдушту магадап магадап чорааш, чанып келгенин безин эскербээннер.

Кежээ дүжүп кээрге, инек сагжып, хой кажаалажып, аалдың уруглары-биле ажылдап кежээлээн. Чыдып алгаш, чык кылдыр удаан болган. Дүш безин дүжевээн. «Мындыг магалыг чараш черде чурттап турар улус шынап-ла сеткили ак, арны-бажы чараш болбайн канчаар. Бистиң хоорайга болза, кижилер бот-боттарын тоошпас, машина-балгаттың хөйүнден кижилерниң ыңай-бээр шаараңнашканындан бужурганып чоруур болгай. Таваар кайганып, бойдуштуң чараш өңнерин чарашсынып чоруур кижилер-даа ховар. Куду доңгайыпкан, далашкан чоруур. Мында магалыын. Хоюн-даа кадарып чорааш, ырлажып кылаштажып чоруур. Инээн-даа саап олургаш, каттыржып олурар. Даң бажында кушкаштарның мыжырашкан үннери оттуруптар. Школаны доозупкаш, албан көдээ ажыл-агый академиязынче кирип алыр мен. Албан көдээге чурттаар мен» деп бойдуштуң чаражынга чалгынналган сагыш-сеткилинге алзыпкан уруг бодунга даңгырак берип олурган. Чаптанчыг кыстың күзеленин чаражын, чоруу чогуңгур-ла болзунам! Шынап-ла, долгандыр магалыын, чаражын!

Сенгел тывалары

Хаа-дарган Хөх-Ишгэн оглу Хийстиң
(Көк-Анай оглу Кыс) намдары

Х.Хийс 1930 чылда Моолдуң Баян-Өлгий аймактың Сенгел сумузуңга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол ортумак школаны Баян-Өлгий аймакка дооскаш, 1950 чылда Улаанбаатар хоорайның башкы институтунуң химия-биология факультетин чедишкинниг доозуп алгаш, 1988 чылга чедир ол-ла аймактың өске сумуларыңга болгаш Сенгел сумуга башкылап, өөредилге эргелекчилеп, директорлап база инспекторлап ажылдап чораан.

Ол 38 чыл дургузунда өөредилге шугумунга улуг чедишкинниг ажылдаанының түңнелинде Моолдуң өөредилге черлеринден болгаш Чазактың хөй-хөй бедик үнелелдерин ап, шаңнаттырып чораан. Эң сөөлүндө ол Моол Арат Республиканың улуг ордени «Алтан гадас»-биле шаңнаткан.

Х.Хийстиң өөнүң ишти Э.Дэлгэр база хөй чылдарда биология башкылап, чедишкинниг ажылдап, Чазактың хөй орден, медальдарының эдилекчизи болган. Оларның ажы-төлү амгы үеде Сенгелде болгаш аймак төвүндө ада-иезин салгаан башкылар база эмчилер бооп чедишкинниг ажылдап чоруурлар.

Х.Хийс башкы ажылыңдан аңгыда чогаал бижиپ чораан. Ол шүлүктер, баснялар база балладалар бижээн. Чогаалдарының темазы уруглар болгаш төрээн чер-чурту база ооң чараш бойдузу. 1960 чылда ооң баштайгы шүлүктери Баян-Өлгий аймактың «Шугыла» журналыңга парлаттынган.

Башкы Х.Хийс очулга ажылын база кылып чораан. Эң улуг чоргааралы — 1967 чылда С.Токаның «Араттың сөзү» деп романын моол дылче очулдуруп, парлатканы болур. 1980 чылда Тыва АССР-ниң чогаалчыларының чогаалдарын казах дылче

очулдургаш, «Саян сазы» (Саян аялгазы) ат-биле парлаттырган.

Ооң «Хомду хеми» деп шүлүүнге Тываның алдарлыг композитору Солаан Базыр-оол аялга бижээн. 1990 чылда «Сылдыс-чыгаш» солунга парлаткан.

Башкы Х.Хийстиң парладып четтикпээни «Хек-даван» аттыг чогаалдар чыындызы болгаш Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романының 1-ги томунуң очулгазы ам-даа чырыкче үнмээн. Ынчангаш ол чогаалдарны парладып үндүрер кылдыр уругларынга чагыг-сөзүн арттырган. «Ачамның чагыын езугаар «Хек-даван»деп чогаалдар чыындызын Тываның Ю.Ш.Кюнзегеш аттыг ном үндүрер черинге парладыр күзелдиг мен» деп, ооң ортун уруу, амгы үеде ТывКУ-нуң аспирантуразында өөренип турар Х.Гансүх чугаалаан.

Бо удаада «Улуг-Хем» сеткүүлүнге башкы Х.Хийстиң каш шүлүктөрүн парлап тур бис.

Хаа-дарган Хийс уруу Гансүх,
ТывКУ-нуң аспирантызы

ЧАЛБАРЫГЛАР

Сенгел тываларының шаандан тура дагып келген Ак-Ховунуң оваазын амгы үеде дагып чоруур номнуг, йөрээлчи, калчан-иъргит сөөктүг Чеви оглу Сервей ирейниң чугаалаан чалбарыг сөзүн өскертпейн, ол хевээр номчукчуларга бараалгаттывыс. Утказы билдинмес сөстөрнүң тайылбырын адаанда киирген.

«Ээ, Аьда болган үжен үш хурмулум,

Иье болган он үш Аьлдайым.

Бээр көргер, өршөөгер, өвүрегер.

Аьжы-төлүгерни, ара-албаттыгарны

Адыл-малыгарны, чер-суугарны хамгаалагар дээш, ээң башкы чаьжылды «чөөк хаараккан» дээш өргүүр. Унуун:

Эзер болган кертиктиг,

Эмиг болган шораңныг,

Хоор улуг аьттыг,

Хоргулчун улуг баштыг,

Хорум чаагай эьдектиг,

Хомду, Харааты, Ак-Хем

Теректиг баъжы, Саарыл-Көө --
Дөрт, беш улуг тайгам,
Бээр көргер, деп унуун чалварыыр:
Аъжы-төлү, адыл-малыгарны
Кожуун чуртугарны
Амыр-менди кылгар.
Кей-аъдын көдүргер.
Доткар чүгүн доъзуп тургар,
Четкер чүгүн чеззеп тургар дээш, чаъжылын өргүүр:
Эзер болган кертиң бар,
Эмиг болган шораңың бар
Каълвакка тайысва,
Моъңгулакка бүдүртпө,
Өршөөгөр, өвүрегөр.
Санап четлес салаагар бар,
Аългап четлес адыргар бар.
Сунугуп аккан усун хаадыгар бар,
Сууртунуп үнгөн чаш ыяжыгар бар.
Чарлып үнгөн чалым хаягар бар,
Чайганып үнгөн чаш ыяжыгар бар.
Харлыг Хан-Көъгей аъдам,
Шагдыр-Көъгей иъем,
Үжен үш хурмушту аъдам,
Он үш аълдай иъем,
Өршөөгөр, өрүрегөр.
Коълдуугарга хоргадаткар,
Эъдээгерге эвилелдиргер, бай Аълдайым.
Аъданан өскүс кылвагар,
Аъттан чадаг кылвагар,
Алышкынан үресин кылвагар,
Бээр көргер, бай Аълдайым.
Өршөөгөр, өвүрегөр.
Кай-четкерниң оруунан чайыс кылгар.
Саптык-киптиигер өршөөгөр.
Аълдай-дээдистин догшурхаан
Саптыынан чайыс кылгар.
Улуг ыът-кужугарның оруун чайыс кылгар.

Амыр-менди кылгар.
 Кожуун чуъртугарны
 Кей-аъттыг кылгар.
 Дөрт чүктүң сүлдези,
 Хаан төрөмнің сүлдези өршөөгер,
 Чөөк хааракан.
 Каълвак эъдекти чаттык,
 Хара башты тейледик.
 Чөөк хаараккан бай аълдай,
 Дөрт чүктүң сүлдези өршээ.
 Хан-Көъгей аъдам,
 Шагдыр-Көъгей иъем өршээ!
 Беш улуг Сүмбер-Уула тайгам өршээ, дээш, тейлээр

Чабарыгда кирген сөстөрнің тайылбыры: гар, -гер — дужаал
 наклонениезиниң 2-ги арынының хейнүң санының кожумаа. Литературлуг
 дылда: көрүңер, өршээңер.

Өвүрегер — кээргээр, моол дылда «өрүвдэх»

Хамгаалагар — камгалаңар, моол дылда «хамгаалах»

Ээң — эң

Чаъжыл — 1. чажыг, 2. тос-карак, моол дылда «цацал»

«чөөк» — аян-сөзү.

Хааракан — хайыракан, моол дылда «хайрхан»

Унуун — оон

Хоргулчун — коргулчун

Чалварыыр — чалбарар

Кей-аът — хей-аът

Каълвак — калбак

Тайысва — тайыспа

Моъңгулак — борбак

Сунугуп аккан — агып баткан

Усун хаад — суг хаан, моол дылда «ус»

Сууртунуп үнген — өзүп үнген

Кылвагар — кылбаңар

үресин — үрен, Моол дылда «үр»

-нан: үнериниң падежиниң кожумаа: оруунан — оруундан; саптыынан
 — саптыындан.

Догшурхаан — дошкуураан моол дылда «догшрох»

Ыът-куш — бөрү

-тык,-дик: эрткен үе кожумаа. Литературлуг дылда: чаттывыс, тейледивис.

Хан-Көѳгей, Шагдыр-Көѳгей — даглар аттары (Хан Хөхийн нуруу — моолдун барыын талазындан төвүнгө чедир чаттылып баткан бедик дагның ады). (Шагдыр-Көѳгей — аъжы-төлү доктаавас улус дагып чораан даг).

Тайылбыр: Чалбарыгны 2006 чылдың чайның ортаа айының 26-ның хүнүнде Оруктуг-Аксы деп черге бижээн.

БОРА-ТООЛАЙ

Терезин аразында делдиш,
Хараган аразында караш.
Дээрде эзир көөрге бүлдеш,
Ховуда бөр көөрге чыкпыш.

Чепсектиг аңчы көөрге,
Черниң улуун алыр.
Бора тоолай дээрге,
Болза-даа кортук амытан.

Ол-ла кортуундан болгаш
Оолдарын-даа шала-була азыраар.
Чип тотпас эъттиг,
Чучак четлес кештиг.

Ыт-даа четлес чүгүрүк,
Ыыт-дааш үндүрбес маңнаар.
Чаштап-шурап халыыр,
Чаштып чыдар бора-тоолай.

КАРА СУТ

Кай-даа черниң кара суу
Кезээде соок турар:
түлүк чайның изиинде-даа,
диш чарылгы дег соок болур.

Кыштың ажыг соогунда-даа
Хараалчыктанып доңмайын чыдар.
Көөрге дүвү саналган
Кылагар арыг суглуг болур.

ЦЭНГЭЛ ХАЙРХАН

Цэнгэл хайрхан даг дээрge,
Сериин чаагай алдай диртип,
Кай шагдан бээр алдаржаан
Кайгамчыктыг коя чер болгай.

Алдын хүнге кылаңнаан
Ажай буурул бажынга үнер дээш,
Арыг салгынга суйбаткан
Арзагар хаязынга чедер дээш,

Эштерим-биле эмеглежип
Элээн өскеп бардывыс.
Ында, кышкы дег соок,
Ынчалза-даа бис доңмадывыс.

Артыш чыды салгылдаан
Аажок чооганы кештивис.
Агы сиген дөжелген
Ажыг-кертиктерин аштывыс.

Аңның кокпа изи-биле,
Аъттың чиңге оруу-биле
Чүткүп демисевишаан,
Чедип келдивис, бажынга.

Дыштанып орар аразында
Дагны долгандыр көөрге:
Харлыг меңги шорааңнарлыг,
Ханылай баткан чарыктарлыг,

Чүзүн-баазын чечектерлиг,
Чылыг ыжык белчиирлерлиг
Чуңма-аргар маңнашкан
Чагыр-чалым хаяларлыг.

Чагыр берт хаязында
Чуургазын эзир баскан.

Чалыылар ынаар бедикте
Шуугажып хоюн доскан.

Ногаан торгу дег шынааларында
«Нэгдэлдиң» малчыннары хонгулаан.
Хонган аалдарның хөй өглери
Хоюга хадаан ак таналар-ла.

ТЕВЕ

Аар чүък көдүрүп
Аян-чорукта шылавас,
Хоор-сарыг чүзүннүг
Хову чурттуг теве.

Күчү шыдалы улуг
Хүргүл-сарыг теве.
Элезин ховуда болза
Ээрем далайындагы хеме-ле.

Уруглар олуртуп алган дег,
Улуг чаш ийи мөгенниг,
Делегейде ховар болза-даа,
Делгем Моолда элбек турар теве.

Эңгин тевениң быйлаары
Ырактан-на ыяңгылыг.
Сүдүн шай сүдээрден эгелээш,
Суксун-даа белеткеп болур.

Суксунга шыдамык
Сураглыг чааш амытан теве.
Башка малдан бодаарга,
Бир базым хүнге чоок.

ЦЭНГЭЛЖИ ТЫВАЛАРНЫҢ УЛУС ЫРЫ

(Б.Севгээ ырлап чораан)

Делегейниң булуду
Дески чаагай болбас бе.
Делегейниң улузу
Дески менди болбас бе.

Октаргайның булуду
Орта чаагай болбас бе.
Орчалаңның улузу
Онча-менди болбас бе.

ХОМДУ-ХЕМ

(ыр сөзү)

Харлыг Алдай сыны эргелиг
Хар-ус хөлүн углап агар.
Кылагар-шевер сугларлыг
Кижиги, мал, үнүштү тынгарар.

Уну узун,
Ужары хөй
«Хомналып аккан»¹
Хомду-Хем»
Ак-Хем, Харааты, Сагсай, Буянт дээн
Адырыг судактары элбек,
Эрийн дургаар хоорай-суурларда
Эп найыралдыг ха-дуңмалар чурттаар.
Дески шөлү
Тараа быдаа
«Хомналып аккан
Хомду-Хем»

Аргазында кат-чимис эндерик,
Арыг суунда балык, куш эңмежок.

¹Хомналып аккан — улустуң сөзү.

Агым суу чалгынныг аът болу бээр
Аржаан эгелиг Хомду-Хем.

Балык дагларны
Бузуп эрткен
«Хомналып аккан
Хомду-Хем».

Чогаал сайгарылгазы

Василий САЛЧАК,
ТГШИ-нің улуг эртем ажылдакчызы

КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫНЫҢ ПУБЛИЦИСТИКАЗЫ (Чогаалчының 80 харлаан оюнга)

Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы тыва ниитилелдин хөгжүл-дезинге, ылаңгыя уран чүүлдүн, ооң иштинде чечен чогаалдың сайзыралынга улуг үлүг-хуузун кириштирип, салым-чаяянының күчүзүн, эртем-билииниң далайын, арга-дуржулгазының дээжизин төрөөн черинге, чонунга өргүп чораан.

Ооң уран талантызының хайырлааны шүлүктөрүн, шүлүглел-йөрээлдерин, чечен чугааларын, тоожуларын, романнарын, шиилерин болгаш очулдурган чогаалдарын номчуваан тыва кижичок деп болур.

Бо кыска чүүлге Кызыл-Эник Кудажының хөй талалыг чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында база бир онзагай черни ээлеп турар, ооң публицистиказының дугайында допчу чугаа чорудар сорулга салып турар бис.

Кудажының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында публицистиканың деңзигүүрү болгаш туружу кандыгыл? Ук чогаалдарны бижиттинген үелерин барымдаалап бөлүктөп, үе-чада аайы-биле аңгылап болур бе азы болбас бе? Ынчангаш ол айтырыгларга допчу харыы бээрин оралдажыр-дыр бис. Чогаалчының публицистиказын үе-чада аайы-биле дараазында 3 бөлүккө чижеглей үзүп, сайгарып көрээлиңер.

1. Бирги үе-чадага — 1950 чылдарда бижиттинген чүүлдерни — Башкы көрүштүн публицистиказы деп адап болур. Кудажының ниити чогаадыкчы оруу ооң Тере-Хөл районга башкылап ажылдап турган үезинде 1951 чылдың март 4-те

«Сылдысчыгаш» солунга парлаттынган «Саша Сорук» деп шүлүүнден эгелээн. Ында үшкү классчы 10 харлыг Саша Соруктуң өөредилгеге кызымаан, аажы-чаңының топтуун үнелеп, ону ооң өөрүнге үлегер чижек кылдыр чуруп көргүскен. Ол-ла чылын «Улуг-хүнде» деп шүлүкте часкы, күскү шеф ажылдарынга кириш-кеш мактаткан пионерлер дугайында; «Бирги сөс» деп шүлүкте бир-ле дугаар Алдын-кыстың бижээн орус сөзү “мир” — тайбың болганын байырымныг аян хөөн-биле чырыдып турар.

1952 чылдың январь 19-та «Сылдысчыгашка» «Шупту хаак-таашкынче» деп рубриканың адаанга пулбистиканың медээ жанрынга «Шуптузунга бирги черде» деп чүүлү көстүп келген. Ында хаак маргылдаазынга эртип келген пионер кыс Зина Шомбуннуң дугайында мындыг чугаа чоруп турар. «...Өөреник-чилер Зинаны “шуптузунга бирги черде” деп адап турарлар. Ол өөренип келгениниң дургузунда, улдуң бүрүзүнде бештерден өске демдектер ап көрбээн. Зина школада номга ынактарның база-ла бирги черинде...». А январь 26-да «Толя Кыргыстың дугайында» деп шүлүктээн фельетону чырыкче үнген.

Ол чылдарда башкылал ажылының соонда, солун, сеткүүлдер редакцияларынга ажылдап киргеш, Кызыл-Эник Кыргысович өөреникчилер темазын салбайн, оларның дөскөл чок чаптанчыг чаын-даа, опчок-тенек үүлгедиглерин-даа бижип турган.

Ынчангаш бо бөлүктү, баштайгы парлаттынган чогаалдарны барымдаалап; оон ыңай башкы кижиниң хайгааралдарындан төрүттүнген боорга — Башкы көрүштүң публицистиказы деп адап болур.

2. Ийиги үе-чадага 1960-1980 чылдарда бижиттинген чүүлдерни — Кызыгаарлыг үзелдин публицистиказы деп адап болур. Чүге дизе бо чылдарда К.-Э. Кудажының публицистиг чогаалдары марксизм өөредииниң, ол үедеги коммунистиг партияның чорудуп турган идеологиязының күштүг салдары-биле бижиттинип турган.

Барымдаазы чүл дизе, «Октябрьның социалистиг революция-зының ачызында Тывага болган национал-хосталгалыг революция тиилээн. Тыва Арат Республика тургустунган. Тыва ниитилел хөгжүлдезиниң капиталистиг эвес оруун шилип алган» деп турар үеден бээр ТАРН-ның, ВКП (б)-нин, СЭКП-нин тергииделиниң

үезинде, барык-ла чеден ажыг чылдарның дургузунда, чөөн чүктүң Төп Азия чоннарының культуразынга хевирлеттинген тыва улуска хамаарыштыр алырга, аңгылар дугайында, хуу өнчү дугайында, херээжен айтырыг дугайында, шажын-чүдүлге, езу-чаңчылдар, эртем-билиг болгаш черле ниити культура дугайында айтырыглар, билиглер, билиишкиннер чөптүг эвес шиңгээттинип келген. 1920 чылдардан бээр-ле ук айтырыгларга хамаарыштыр алырга ТАРН-ның, ВКП (б)-нің, СЭКП-нің чонга суртаалдап келген үзел-бодалының таңмаланган истерин тыва чечен чогаал-дың үндезилекчилериниң-даа, ийиги салгалдың-даа чогаалчыларының шүлүктеринден көрүп болур. Чижээ: аңгылар дугайында — «Белен чем-не тулуптаар дээш, / Мелегейжи, пагаланган, / Белин угбас ышкып орап / Феодалдар дег кынны бербес...» (С.Сарыг-оолдун «Алдын-кыс» деп шүлүглелинде), хуу өнчү дугайында — «Капиталистер шуптузу-ла / Кандыг-даа капиталдан / Кажан-даа ойталавас, Харамдыгып олче чүткүүр. / Кара чаңгыс коргары-ла / Карл Маркс «Капиталы». // Чүге дize — / Капитализм өлүп каар деп / Хамык шынны ында бижээн» (Б.Хөвөңмейниң «Ийи сөс» деп шүлүүнде); херээжен айтырыг дугайында — «Аваларның, энелерниң ала караа даады куду — ызыгууртан, байның кулу, ыттан дора чурттап чораан...» (Ю.Кюнзегештиң «Аваларны алдын хүн дээр» деп шүлүүнде); шажын-чүдүлгеге хамаарыштыр — «Куйлуг-Тейниң куюн чурттаан / Хуулар аза чораан дижир. / Карачалдар көрбес дижир, / Хамнар ону көөр дижир... // Хуурак лама кырый бергеш, / Куйга чурттай берген дижир. / Ону көргеш, корткан аза / Ол-ла хевээр дескен дижир... // Кончуг дидим лама дээни / Кортук чүве болган дижир, / Ажыр шураан аътты көргеш, / Аза боор дээш өлген дижир» (М.Кенин-Лопсаңның «Куйда лама» деп шүлүүнде), езу-чаңчылдарга хамаарыштыр — «Сапык кеткеш, чодамайлаар, / Сандайга оргаш, ооргамайлаар, / Эрги чаңчыл сиңгеннерге / Эргииделдер хөй-ле турган...» (С.Сарыг-оолдун «Алдын-кыс» деп шүлүглелинде), эртем-билиг болгаш черле ниити культура дугайында айтырыглар — «Азияның дүмбей дүвүн Ленин башкы/ Мөңгө шагда херелдендир чырыдыпкан...» (Б.Хөвөңмейниң «Араттың үнү» деп шүлүүнде) дээн ышкаш оон-даа хөй чижектерни кирип болур. Мында эрткен үениң им-демдектери: төрө-херээн удуртуп,

баштап турар кижилер — олар байлар, дарлакчы аңгының төлээлери, чүве билбес мелегейлер, тулуптар — чүгле багай, чүдек аажы-чаңның, ужур-дүрүм чок чүвениң, езу-чурум деп чүве сагывас чоруктуң сүлдези; а карачал чон — ядыы кижилер, арат-түмен — бүдүүлүк, эрги чаңчылдар сиңген, орбак, самдарларга — «Октябрь-биле Чаа делегей ажыттынып, «Аврора» дүмбей дүннү чаза шаапкан» (О.Сувакпиттиң «Октябрь-биле» деп шүлүүнде) кылдыр көстүр. Мында демисел бай биле ядыы чоруктуң аразында болуп турар. А херек кырында амыдыралдың эң-не аар-берге демисели буян азы эки чүве биле багай чүвениң азы бузуттуң аразында болуп турар эвес чүве ирги бе?!...

Кызыгаарлыг үзел дээниниң ужур-утказы чүл?

1970 чылдардан бээр тыва чогаалчыларның бирден беш том чедир номнарын «Чогаалдар чыындызы» деп ат-биле чырыкче үндүрүп эгелээн. 1976 чылда парлагтынган С.К.Токаның беш томнуг чогаалдар чыындызының I-ги томунуң «Эге сөс орнунга» деп чүүлүнде ол үениң мындыг өзек бодалы бар: «...Улуг Октябрьдан эгелээн чаа төөгүнүң дуржулгазынга деңнепки дег чүве турбаан. Эртемниг коммунизмниң үндезилекчилери Маркс, Энгельс, Ленин социалистиг революцияга чедир үени кижилер төрелгетенниң чогуу төөгүзүнүң хензиг кезии, чүгле эгези-дир, ооң чогуу төөгүзү социалистиг революция тиилээнинден эгелээр деп шыйып чорааннар...» (С.К.Тока. Чогаалдар чыындызы. Кызыл, 1976. Ар.5.).

Ынчаарга кижилер төрелгетенниң төөгүзүндө марксизмниң өөредии, номналы шак-ла ындыг мерген бодалдың он-он өөредиглериниң чүгле бирээзи дээрден башка, кара чаңгыс шынныг өөредиг деп суртаалдап турган идеологияның чөптүг эвес болганын чаа көрүш, амгы үзел, бөгүнгү амыдырал бадыткап келген.

Октябрь революциясы тиилээн соонда, эрге-чагырга ажыл-чыннарның болгаш тараачыннарның холунче шилчээн дижип турдуvus чоп. Ийет, Петроградта Кышкы ордуje, Москвада Кремльче солдат, матрос хептерлиг ажылчыннар болгаш тараачыннар шаап халдаан. Түңнелинде эрге-чагырга оларның эвес, В.Ульянов баштаан профессионал революционерларның холунче шилчээн. Ол революционерлар чоорту эрге-чагыргадан янзы-бүрү

чылдагааннар-биле чайлаза-даа, сөөлүндө кээп төрүттүнгөн тускай аңгы номенклатураның төлөптүг өгбелери болган. Ол аңгыны хевирлеп, чазамыктап, өстүреринге И.В. Сталин шиитпирлиг салыышкын киирген. Ол аңгы совет Кызыл империяны тургузуп, совет улусту кара туразында чагырып, дарлап, бодунга тамчыктыг, чаагай чуртталганы тургузуп алган турган...

Кыдыг-кызыгаар чок делгем девискээрге номенклатура тергиидекчи эрге-чагыргазын тургузуп, **удурланган кижилерни** концлагерлерже сая-саязы-биле киир сүрүп, адып-боолап, калчаа езу-биле аажылап турган...».

Бистиң чурттап турган ниитилеливистиң, «күчүлүг» Совет күрүнениң мындыг нарын байдалдыг бүдүжүнүң дугайында барык-ла 1990 чылдарга чедир чоннуң көвей кезии, ылаңгыя аныяк өскөн эки-ле билбес турган-дыр бис. «Чоннуң дайзыны» дирткен муң-муң кижилерниң он-он чылдарда октуг-боолуг шериглерге кадарткан, ажилчыннар эвес, а шуут-ла кулдар болуп чүс-чүс фабрика-заводтарны, чаа-чаа хоорай, суурларны тудуп тургусканын номнарда, сеткүүлдерде бижиттинген чечен чогаалдардан, эртем ажилдарындан номчуп, документалдыг болгаш уран-чечен фильмнерден көрүп тур бис.

Ол үедө ооң дугайында, үениң байдалы-биле бо бүгүнүң ук төөгүзүн коптарып, хандыр сайгарып көөрү хоруглуг болуп, бир талазында, СЭКП-ниң чорудуп келген ындыг кызыгаарлыг идеолгиязынга шуут-ла бердингениниң ужун, өске талазында күрүнениң чорудуп турар политиказын хажыдар арга чок болганындан чогаалчылар чогаалдарынга, эртемденнер эртем ажилдарынга дээр азы дээп болбас темаларлыг, көдүрер азы көдүрүп болбас айтырыгларлыг, алгаар азы алгап болбас маадырларлыг турган.

Ынчаарга 1960 чылдарның ийиги чартыында, СЭКП ТК-ның чанында Партияның Дээди школазының журналистика салбырын дооскан соонда, К.-Э. Кудажының чогаадыкчы ажил-чорудулгазының угланыышкыны, бадыткалдыг сөзү, эпигравы база мындыг болуп турган: «...Совет чогаалчы кижиге чүгле совет ниитилелге чурттап тургаш, чүгле совет ниитилелге бараан болуп тургаш, чүгле совет ниитилел-биле буруңгаар чоруп тургаш, бодунуң адын бадыткап шыдаар...». (К.-Э. Кудажы. Чогаалдар чыындызы. I-том. Кызыл, 1979. Ар. 20.). Ылаптыг-ла ындыг турган чүве болза шылгараңгай совет чогаалчылар ССРЭ-ден үндүр хөөгледип

(Бунин, Войнович, Солженицын, Бродский), азы делегейниң дээди шаңналдарын четтирерин хорудуп (Пастернак) турган болгай. Олар совет ниитилелге чурттап азы чурттавайн-даа турза, бүгү кижитөрөлгөттөнгө бараан болуп тургаш, бодунуң кижизиг туружун, кижитөмүзүн, чогаалчы чаяанын бадыткап шыдавас турган деп бе?...

Ынчалза-даа К.-Э.Кудажының 1960-1980 чылдарда чырыкче үнгүлээн очерктери сөс-домааның чечен-мергени-биле, уран аргаларының элбээ-биле тыва публицистиканың шылгараңгай дээн чогаалдарының аразынга Улуг-Хем дег күштүг агымын кирип, Саян сыннары дег быжыг туружун ээлепкен. Ук чогаалдарның олчалары болгаш чамдык кызыгаарлыг деп турарывыс чүүлдерге хамаарыштыр бодалдарывысты үлежип көрээлиңер.

Олчаларга хамаарыштыр: тыва журналистерниң очерктериниң «Күш-ажылдың өөрүшкүзү» (1969) деп чыындызында «Херээжен чон» деп очеркте кыс чаяанга, ие кижиге хамаарышкан кайгамчык чараш, уян сарынналдыг мындыг одуруглар бар: «Херээжен кижиниң шырайының, эвилең аажызының, хөглүг чаңының дугайын кандыг дылдарда алгаваан дээрл! Херээжен кижиниң хүлүмзүрүүнге чечек-чимис часты бээр, кара булут хайлы бээр, хөртүк-даглар эрий бээр деп чугаалап болур... Бөгүн малчын херээженни чогаалчының демир-үжүү биживишаан, чурукчунуң бийири сиилбивишаан, хөгжүмчүнүң чадаганы ырлавышаан»...

1970-1980 чылдарда Тываның ажил-ишчи чонунга болгаш аныяк-өскенинге даштыкыда аңгы-аңгы чурттарның (социал-экономиктиг шыдал-быразы шыырак азы кошкак-даа күрүнелерниң) янзы-бүрү язы-сөөк улус-чонунуң аңгы-аңгы езу чаңчылдары, төөгүзү база амгы үеде амыдыралы-биле делгереңгейи-биле бир-ле дугаар таныштырган тыва журналист, чогаалчы кижитөмүзү Кызыл-Эник Кудажы болган.

Европа болгаш Азия күрүнелеринге: Венгрия, Швейцария, Франция, Италия, Ватикан, Индия, Сингапур, Малайзия, Пакистан, Моолга база Грузияга чогаадыкчы ажил-ижиниң аайы-биле аянчорук кылып база совет чогаалчыларның литературлуг бригадаларының кежигүнү болуп чорааш бижигилээни «Ленин, Саян, Монблан», «Кижитөмүзү кидирээштиг», «Ийи океанның чажыды», «Бүгүдөгө найыралдыг», «Хүннээректээн Грузия» деп бөлүк очерктери чоннуң ортузунга номчуштуу-биле нептереп, онзагай

уран-чечен утка-шынары-биле кижиниң сагыш-сеткилинге, угаан-медерелинге чырыткылыг бодалдарны, күзелдерни оттуруп, балалбас истерни арттырып каан.

Үстүндө очерктеринден Кудажы-публицистиң — уран чүүлдүң шинчээчизи, тайылбырлакчызы болгаш уран бодалдың чогаадыкчызы, уран сөстүң сиилбикчизи шынарлары күштүү-биле илереп келгенин дараазында чижектер бадыткап турар.

Эргип чораан чурттарының географтыг онзагай туружу болгаш төөгүзүнүң дугайында эскериглер: «...Будапешт (Венгия) дээрге амгы үениң бедик культурлуг, арыг-силиг, кайгамчык чараш хоорайы болду. Дунай хем найысылалды Буда база Пешт деп ийи кезекке чара агып чыдар. Көвүрүглер эңмежок. Эрги, төөгүнүң тудугларындан аңгыда, амгы үениң шил, бетон, металлдан кылган бажыңнары база эңмежок...»; «...Италияның эң солун хоорайларының бирээзи Венеция чорду. Ол 119 ортулук кырында туттунган. Кудумчулары суг болганындан, олап катерлер чоруп турар (Бистиң Тывада болза автобус, таксилер дээн чижектиг — В.С.). Бичии кудумчулары-биле кижилер гондола деп адаар хемелерге эжип турар...»; «...Сингапур бөмбүрзектиң эң-не шөртек черинде турар. Сингапурну «чаңгыс улуг универмаг» деп улус адап турар. Ол черле чөп. Сингапурнуң билир чүвезиле ол — садыг, садыг база катап садыг... Сингапур кончуг бай күрүне, ынчалза-даа угаан-бодал талазы-биле кончуг ядыы чурт. Бети дээрге-ле, бир дугаар чорааш, чаа карак-биле ынчаар көргөн мен. Сингапурда чаңгыс-даа театр чок...».

Ужурашкан улус-чоннуң амыдырал-чуртталгазының дугайында хайгааралдар: «...Индия эрте-бурунгу болза-даа, чалыы чурт, чаш чурт. Ооң байы — чаш уруглар. Тываларны хөй уруг-дарыглыг дээр болгай. Ынчаарга индийлер оон-даа артык. Бир эвес тыва өг-бүлелерде сестен он ийи чедир уруглар бар болза, индийлер он ийиден он сес чедир өпояаларлыг. Ынчап кээрге Индияның келир үези кайгамчык...»; «...Моолда турар тывалар ак соян, кара соян, мончак деп сөөктерге чарлып турар болду. Оон ыңай ак мончак, кара мончак, көк мончак, хаа хөйүк, донгак хөйүк, чаг тыва, ооржак, иргит, кара-сал, кара-төш, тос-кириш дээш база адырланып чоруп бээр...»;

Уран чүүлдүң кайгамчык салым-чаяанныгларының дугайында: «Миланга (Италия) бүгү делегейге сураглыг Ла Скала деп театрда чордувус. Хоорай-даа, театр-даа Джузеппе Вердиниң

ады-биле холбашкан. Улуг композитор орта төрүттүнген, орта чурттап турган, орта өлгөн. Назынында 27 опера бижээн... Италияның улуг хоорайларының бирээзи Флоренцияны база сонуургап көргөн бис... Орта Чайковский «Калбак-Кара кадыны» деп операзын, Достоевский «Солуу» («Идиот») деп тоожузун бижип турган болдулар. Ол хоорайның музейлеринден, чурук делгелгелеринден Леонардо да Винчинин, Рафаэльдин, Тицианның ажылдарын, Уран чүүл академиязынга Микеланджелонун «Давид» деп тураскаалын көргүледивис. Дантенин, Галилейнин, Микеланджелонун, Россининин хөөрлери база ол хоорайда чораан» дээш оон-даа өске хөй-хөй чижектерни кирип болур.

Кызыгаарлыг азы дээп болбас темалар дугайында чүнү чугаалап болур бис?

Бирээде, Тыва журналистернин 1969 чылда орус дылга чырыкче үнген «Тываның алдарлыг кыстары» («Славные дочери Тувы») деп номунда К.-Э. Кудажының «Эң-не баштайгылар» («Самые первые») деп чүүлү парлаттыган. Ында мындыг домак бар:

«Ол дээрге, херээжен чонну чүс-чүс чылдарда сагып чорааны чаңчылдарының дүмбейинден үндезини-биле узуткаар болгаш чаа езу-биле амыдырап-чурттаарын өөредир сорулга салган, ооң (Иргит Даңгыжааның — В.С.) амыр-дыш билбес, долу хайнышкынныг демиселчи чаа амыдыралының эгези-ле болгай». («...Это было началом ее (Иргита Дангыжаа — В.С.) жизни, жизни, не знающей покоя, полной кипучей борьбы, целью которой было вырвать женщин из тьмы вековых традиций и научить жить по-новому...»). Моон алгаш көөрге, тыва херээжен чоннун чүс-чүс чылдарда сагып чорааны чаңчылдарын (дүмбей, чаа амыдыралга ажыглап, кириер арга чок болган ужун) үндезини-биле узуткааш, ам чаазы-биле амыдырап-чурттаарыга өөредир сорулга салдынып турары ол бе? Ол үндезини-биле узуткаар чаңчылдарга чүнү хамаарыштырып болур бис? Эрги чаңчыл дээш азыраан малының сүдүнден кылган хойтпак оглу арага хайындырар шууруунну буза шаап тургаш, спиртти доскаар-доскаары-биле сөөртүп эккеп турганын чаа чаңчыл дээр бе, азы азыраан малы анай-хураган, өшкү-хой, инек, чылгы мал кештеринден даарап кедип турган идик-хеп, бөрттерин эргиниң

артышкыны дээш уштуп октааш, арат-түменге фуфайкалар, сапыктар садып кедирип өөредир чаа чаңчыл ол бе? Чалыы кыстарның чалаа-кара баглап чораан чоон кара чаштарын чолдайты кезип өөредип тура, өгбелерниң сагыш-сеткилинге ол таарышпаска — бүдүүлүк шуваганчының, дүмбей ирейниң чөгенчиин, хуурмак лама-хамның, сыяп байның аайынга кирип, чаа амыдыралга удурланып турар дээш, кыжырып, шоодуп турганын чөптүг дээр бе, буруу болду дээр бе?

Ажы-төлүм, аал-малым, ал-бодум аарыг-аржык чок чорзун, багай чүвөгө таварышпазын, ажы-төлүм амылыг чүвөгө хора чедирбезин, ажилгыр кежээ чорзун, улугну улуг деп хүндүлөп чорзун, бичени биче деп эргеледип чорзун дээш ай-хүнүнгө, тайга-таңдызынга, от-көзүнгө чалбарып, сүзүглөп чораанын, оран-таңдызынга, чер-чуртунга идегеп, бүзүрөп чораанын үндезининден узуткаар эрги чаңчыл ол турган-дыр дээр бе? Чаңгыс домактын соонга ындыг хевирлиг, харын-даа оон-даа чидиг, оон-даа ханы уткалыг чеже айтырыглар тургустунуп кээп болбас-тыр.

Өгбө кижини мөчээнде азы хай-халаптын, аарыг-хамчыктын уржуундан оглун, кызын чидирген, качыгдалга таварышкан чон чүс-чүс чылдарда хам хооп, лама чалап, чеди хонук, дөртен тос хонук эрттиртип, сагыш-сеткилин чиигедип, секпередип, аал-оранын арыгладып ап чораанын, чоруурун чүү дээрил? Эргиниң артышкыны дээш, когараан, качыгдаан ие кижини, чүс-чүс чылдарда сагып чорааны чаңчылдарының дүмбейинден үндезини-биле узуткаар болгаш чаа езу-биле амыдырап-чурттаарын өөредир дээш, салдырган сорулга бо хүннерде күүсеттинген бе? Аңаа коммунистиг партияның кедергей атеисчи идеолгиязы күш четкен бе? Чок, күш четпээн. Бүдүүлүк, хуурмак-даа диртсе, өгбелерниң чүс-чүс чылдарда сагып чорааны чаңчылдары херек болган, ол күштүг болган.

Ийиде, Улуг-Хемниң Ийи-Талга амыдырап-чурттап чораан Ховалыг — ирейниң өттүнчээ-биле өөрениичел-даа, угаан-сарыылдыг, эрес-кежээ беш оолдарының дугайында К-Э. Кудажының 1984 чылда «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга парлаттынган «Алышкылар» деп документалдыг тоожузуна Тоткан-оол дугайында эге хөй сек-биле доозулган... Ол херек кырында амдыралга болган чүүлдү бижип тура, репрессияга

таварышкан Ховалыг Тотканның дугайында дыңнаан, көрген, билген чүүлдерин номчукчуга чедирип шыдаваан, шыдавас-даа турган. Чүге дизе, ол үеде Кызыл-Эник Кудажының ынчангы үзел-көрүжү-даа, угаан-бодалы-даа партийжи даңгыракка шынчы болурун негеп, ук теманы оюп эрте бергенин бадыткап турар.

Чижектерни моон-даа хөйүнү кирип, чөңгээлиг бодалдарны оон-даа ыңай уламчылап болур турган. Ынчалза-даа кызыгаарлыг үзелге хамаарышкан бодалдарывысты маңаа кызыгаарлап каалыңар.

Чүге дээрге амгы амыдыралдың негелдези-биле, чаа көрүш-биле, чаа билиг-билишкиннер-биле чепсегленип ап тура, тыва чогаал шинчилээр эртемнің мурнунда салдынып турар улуг сорулга-дыр. Аңаа эвээш эвес үени чарыгдаар, эвээш эвес күженишкинни үндүрер, чаңгыс эвес үзел, бодалдарның үскүлежииникини өөренип көөр апаар.

3. Үшкү үе-чадага 1990-2000 чылдарда бижиттинген чүүлдерни — **Хостуг бодалдың публицистиказы** деп көрүп турар бис.

Ынчаарга бо үшкү үе-чадада К.Э. Кудажының хамааты болгаш чогаалчы туружу четчип бышкан үрезиннерин чажыпкан. Ниитилел хөгжүлдезинге эргилделиг үениң чөрүлдээлиг айтырыгларын-даа, чаагай угланышкыннарлыг чаа-чаа эгелээшкннерни деткивишаан, чаа көрүш-биле хөрекке сыңышпайн чораан көрген, билген чүүлдерин хостуг бодалдың ужугуушкуну-биле бижип турар.

Бо чылдарның шилиттинген чогаалдарынга кижиниң салым-чолу, мөзү-бүдүжүңге хамаарыштыр «...хоюг болгаш чараш үннүг..., өскүс-чаңгыс өскен» Өвүр чуртуг ыраажы Алексей Чыдаевич Түгүр-оол дугайында «Уттундурган Ус-Кушкаш» база амгы үениң байдалынга дүүштүр амыдырап-чурттап чоруур, «башкы ажылындан аңгыда, 10-10 инектерни, 200 хире шээр малды тудуп турар» авыралдыг ава, хайыралыг кырган-ава Хрушев шолалыг Ооржак Семис-оол уруу Кундак Ооржаковна Дасыктың дугайында «Хрущевтуң уруу» деп очерктерин; орлан-шоваа дөскел чок тенек-даа чораан болза, кайгамчык уян, чараш, биче сеткилиг, кижизиг бүдүштүг, арай-ла аядының бажы эрте хоя берген өөреникчизиниң дугайында «Давый» база бодунуң өөредик-

чизиниң (1950 чылдарда «башкы» деп сөстү ламаларга хамаарыш-тыр адаар чүве-дир дээш, ооң орнунга ажыглап турган), буянныг мергежилдин тергииннериниң бирээзиниң дугайында «Балчий-оол башкы» деп очерк-эсселерин, ол ышкаш ниитилел хөгжүл-дезиниң болгаш чогаалчының делегей көрүүшкүннүң бурунгаар шимчээшкинин, чаартылгаларын, чидириглерин болгаш тывыш-тарын түңнөп бижээни 1994 чылда «Шын солунга» парлаттынган «Тывызыым — Тывамда» деп чогаалын демдегледип болур.

Мария КУЖУГЕТ,
ТывКУ, тыва аас чогаал болгаш
литература кафедрасының улуг башкызы.

Ю.Ш. Кюнзегештин «Дыт» деп шүлүүнүң онзагайы

Ю.Ш. Кюнзегештин шүлүк чогаалында бойдус темазы онзагай черни ээлээн. Шүлүкчү бодунуң чогаалдарында тыва черниң бойдузун сеткил-сагыжының ханызындан, ону канчаар хүлээп ап турарыл, ынчалдыр көргүзүп бижээн. Ында Тожунуң бойдус чурумалы — аң-меңи, хөлү, хеми, үнүш-бойдузу, тайга-таңдызы дээш чүнү чугаалаваан дээр.

Юрий Шойдакович шүлүкчү болу бергенин тайылбырлап тура, «төрээн чериниң каас-чаражын болгаш кайгамчыктыг байлаа» аңаа салдар чедирген деп чылдагаанны кииргени база таварылга эвес. Кижини — бойдустуң мөңгө чарылбас кезээ, чартык-чамдыы, ооң төлү деп бодалды ол хөй-ле шүлүктеринде илередип келген.

Ю. Кюнзегештин школа программасында кирген шүлүкте-риниң аразында «Дыт» деп шүлүүнүң сайгарылгазын, каксы-даа бол, кылырын оралдашкан бис.

Ю. Кюнзегеш «Дыт» деп шүлүүн 1971 чылда бижээн. Ол шүлүк «Эзир. Ынакшыл. Ажыл» деп номунга парлаттынган. Шүлүктүн темазы: бойдус болгаш кижини. Шүлүк утка-шынарының-даа, тургузуунуң-даа талазы-биле чаңчылчаан шүлүктерге канчап-даа каттышпас, бир тускай чогаал болур. Бижиттинген үезинде ол ылап-ла чаа угланыышкынныг турган. Чүге дээрге эрткен чүс чылдың 70-80 чылдарында тыва шүлүк чогаалына кижиниң

иштики сагыш-сеткилинче ханылап кирерин чедип ап, ооң чажыттарын онзалап чырыдарынче улуг кичээнгейни сала берген. Чогаалчы өртемчей көрүүшкүнүн поэтиктиг окур-хевир дамчыштыр ажыдарда, ханы философчу утканы сиңирген.

Шүлүк сес ажык үннүг үш строфадан тургустунган, аңгы-аңгы — алды, чеди, сес одуругларлыг. Бирги строфаның эгезинде лириктиг маадырның окур-хевири көстүп кээр. Ооң минниш-киннери-биле чергелештир Дыттың окур-хевири тодарап келир. Чогаалчы шүлүүнде диригжидилгени кончуг уран-чечен ажыглаан. Дыттың окур-хевирин диригжидип, аңаа дыка хөй шынарларны «шаңнаан»: ол «тынып турар», дагдан баткан дамыракты «дозуп ишкен», чоон, чиңге дазылдары «черниң үнүн дыңнап чыдар» дээш оон-даа өске.

Бо шүлүкте бойдушту чүгле диригжидип каан эвес, а аңаа шуут-ла кижиниң шынарларын «тыпсып» каан. Чүгле дытка эвес, харын-даа Ие-Чер база кижиге дег чугааланып турар:

«Чаңнык дүшсе канчаар сен?» деп,
Иези-Чер айтырган боор.

Дыт анаа-ла турар үнүш эвес, а Чер-Иези-биле хини тудуш, ооң-биле соксаал чокка харылзааны тудуп турар дириг маадыр. Ол ханы дазылдары дамчыштыр чер-биле быжыг доңнашкан.

...Шуужуп чоктаан чаагай дамды
Чулук болуп бүрүге баар.
Шонган хуннүң херелдери
Бүрүлдерден черже сиңер...

Ынчалдыр Дыттың амыдыралы бичии-даа соксаш дивес.

Дөрткү строфада «дыттың ногаан бүрүзүнден» «Чалданыш чок уткуур мен» дээн идегелдиг харыы дыңналыр. Чер-Иези-биле тудуг болгаш, ол ындыг бүзүрелдиг, чоргаар харыыны берип турарын догааштылары берге эвес. Шүлүкте эң-не кол бодал — кижиге биле бойдуштуң быжыг харылзаалы. Дыттың поэтиктиг окур-хевиринде бойдуштуң мөңгө тыныжын, ооң чайгаар бүткен шимчээшкинин көргүскөн.

Лириктиг маадыр биле Дыттың окур-хевирлери, чаңгыс кижиниң дег, тудуш кылдыр билдинер. «Дытка аяр чөленипкен»

лириктиг маадыр ол үнүш-биле чаңгыс аай апарган, ооң тыныжын бодунуң чүрээниң согары дег билип, чугаазын дыңнап, бойдустуң бир кезээ апарганын медегер турар. Автор бо чогаалында диригжидилгениң дузазы-биле кижиге болгаш бойдус темазын канчаар-даа аажок тода көргүскөн.

Шүлүктүң сөөлгү одуруглары чырык бодал-биле төнгөн.

...Бүргээн кудай
Дымырады чаыстап келди.
Амдыы чаа-ла диргеп келген
Айыыл-халап тайлы берди.

Бо одуруглардан Дыттың амыр-тайбың амыдыралы уламчылаар, чаыстап келген соонда, ол «дагдан баткан дамыракты ам-даа сагыш хандыр дозуп ижер», суг барда, амыдырал чулуу катпас дээрзи билдингир.

Ю.Кюнзегештиң «Дыт» деп шүлүү ханы философчу уткалыг. Бойдустуң мөңгө күштүүн Дыттың овур-хевириң дамчыштыр амыдыралдың шимчээшкиниңге, ооң төңчү чогуңга чүүлдеш кылдыр көргүскени-биле ол онзагайланып турар.

Диригжидилгеден аңгыда дылдың уран чурумалдыг аргаларындан деңнелгени автор чедимчелиг ажыглаан.

Дазылдары дыка ханы —
Салаалар дег чатты берген.

«Салаалар дег» деп деңнелге аажок чедимчелиг болган. Чүге дээрге салаалар херек үеде, салдынмас деп бодаза, так туттунуптар болгай. Дазылдар база-ла ындыг дээни ол деп билзе чогуур. Оон аңгыда мында «черниң үнү» чечен ыр дег тааланчыг. Ук деңнелгениң ачызында төрөөн черинге эргелелдин күштүү, чаражы онза уян илереттинген.

...Будуктары,
Шүдүнзениң күгүрү дег,
Дызырткайнып өрү алзы
Шүглү дүжүп, шимээрге-дир.

Дыттың чырыкка, амыдыралга ынакшылы ындыг изиг, күштүг болганын үстүнде деңнелге херечилеп турар.

База бир уран чурумалдыг арга эпитет дытка хамаарыштыр

арбын ажып-латтырган: чаагай дамды, чоон, чидге дазылдары, чечен ыр, идегелдиг харыы, ногаан бүрү дээш ооп-даа өске. Олар шүлүккө улам сүүзүн кирип, дылы чечепчиткен.

Шүлүктө катаптап турар «дыңнап тур мен» деп сөстөр бойдус биле кижини улам чоокшулаштырган. Дыттын үнүп кижинин медресели илип апкан. Ынчангап ийи омур-хевиринин каттыпканы – авторнун чогаадыкчы мергежилинин улуг чедиипкени болур.

«Дыт» – Ю.П. Кюнзегештин философчу лирикасынын дээди чаада келгенинин бадыткалы болур шүлүк деп бодап турар бис.

Алимаа ХЕРЕЛ.

*Тыва КУ, тыва аас чогаал болгаш
литература кафедрасынын башкызы*

С.САРЫГ-ООЛ - БАШТАЙГЫ ТЫВА ЛИБРЕТТОНУН АВТОРУ

Тыванын улустун чогаалчызы С.А.Сарыг-оол тыва литературанын төөгүзүндө салым-чаяаннын шүлүкчү, прозачы, публицист боорундап аңгыда, ол драматург болуп кирген. Авторнун драматург мергежили эрткен чүс чылдың 40-50 чылдарында көскүзү-биле бедий берген.

«С.Сарыг-оол тыва литературанын мурнунга шүлүк чогаалы-биле эң-не улуг ачы-хавыяалыг. Ол төөгүдө тыва улустун улуг шүлүкчүзү бооп арткан. Ооң-биле кады шүлүкчү тыва литературанын эпос болгаш шии аймактарынын чогаал критиказынын хевирлеттинип сайзыраарына улуг үлүг-хуузун киирген» деп тыва литературанын критиги А.К.Калзан демдеглээн [4, 28].

База ол ышкан сураглыг чогаалчынын дугайында чогаал шинчээчизи Д.С.Куулар дараазында үнелелдерни берген: «Чамдыкта С.Сарыг-оолду «шүлүктөп чугаалаар кижини» деп адаарга, аар кылдыр бодандырар. Тыва улустун төөгүзүндө бирги опера либреттозун «Чечен биле Белекмааны» ооң бижээни таварылга эвес. С.Сарыг-оол сөстүн чыдын, даажын, өңүн ылгап, аар-чиигин дензилеп билир болгаш, бо берге жанрга дээп диттиккен дээрзи-биле билдингир. Чоннун эрткен үеде амыдыралын чуруп көргүскен бо либретто тыва шии чогаалынын төөгүзүнге чаа жанрнын эгезин салган» [6, 53].

Үженги чылдарда тыва шии чогаалпын мурнуку одуруунга С.Сарыг-оол өскөлөр-биле кады үнүп, баштайгы үелерде чаңгыс көжегелиг импровизастаан шиилерни чонга бараалгадып турган. Амгы үеде сөзүглели чок, авторнуң киржилгези-биле чоруп турган шиилерге «Аңгы демисели» (1929), «Хаан хоойлузу» (1936), «Үндезин кадрларны быжыглаалыңар» (1936) деп шиилери хамааржыр. Ол ышкаш араттарның аар-берге амыдыралын чуруп көргүспүшаан, революстуг Тывада күш-ажылчы кижилерниң мурнунда ажыттылган чырык чаагай орукту алдаржыткан «Ие көрбээнин кызы көөр» (1936) деп чаңгыс көжегелиг шиини бижээн.

Дайын сөөлүндө бижиттинген шии чогаалдары ол үениң амыдырал айтырыгларынга, чугула ниитилел-политиктиг болууш-куннарга харыы язылыг чогаалдар бооп турган. Оларга С.Сарыг-оолдуң «Сумуда башкы» (1947) деп хөй көжегелиг шии болгаш «Одагжыгашта» (1947) деп чаңгыс көжегелиг шии хамааржыр.

Сураглыг орус чогаалчы Михаил Шолохов бүгү-эвилелдин ийи дугаар чогаалчылар съездизинге: «...кижи бүрүзү чүрээнин айтышкыны-биле бижиир, а чүректер төрөөн чонунга уран чүүлү-биле биске бараан болуп чоруур» дээн [3, 167]. Шынап-ла, чаңчыл, мергежил кымга-даа боду «моорлап» келбес. Олар хөй чылдар иштинде чоруткан ажылдың түңнели болур.

Ынчангаш С.Сарыг-оол баштайгы тыва опера либреттозун бижээн.

«Либретто – (итал. Libretto – номчугаш) – театржыткан ыры-хөгжүмнүг чогаалдың сөзүглели, балеттиг шии чогаалпын литературлуг сценарийи база операның, опереттаның кыска утказын илереткени. Либретто номчугаш болганда, ону театрға келген көрүкчүлерге ном хевирлиг кылдыр либреттонун сөзүглелин бижиин үндүрүп турган» [8, 479].

«Либретто – (итал. Libretto – номчугаш) – операның болгаш опереттаның азы балет пантонима дээн чогаалдарның утказын сөзүглелде бергени» [10, 717].

«Либретто – хөгжүм шии чогаалының сөзүглелин либретто» дээр [9, 326].

«Либретто – сюжединиң кол үндезинин чечен чогаалдан алыр. Колдуунда-ла аас чогаалындан: мифтерден, тоолчургу чугаалардан, былиналардан, тоолдардан база профессионал литературадан: шүлүглелдер, новеллалар, романнардан алыр.

Литературлуг овур-хевир чок либретто ховар таваржыр. Либреттонун дөзүнгө ыяп-ла бир чогаал чыдар» [5, 226] деп бо сөөлгү тайылбыр биске чоок тодаргай бооп турар. Чүгө дизе, «Чечен биле Белекмаа» деп либреттонун дөзүндө С.Токанын «Араттын сөзү» деп романында Тарбаган ашактын Кодур-оол биле Биче-кыс дугайында тоолунга үндөзилээн.

Степан Сарыг-оолдун эң-не чедимчелиг болган шии чогаалы — бир дугаар бижиттинген тыва операнын либреттозу «Чечен биле Белекмаа».

ТАР-га бир дугаар ажылдап келген совет музыкант Р.Г.Мироновичинин төндүр бижиттинмээн «Чечен биле Белекмаа» деп операзы — Тыва национал операнын тыптырынын шенелдези, ора-сомазы болур. Операны бижээш, сценага салырынын дугайында бодал совет эртемден А.А.Пальмбахтан үнгөн. Ынчан 1944 чыл. Совет музыкант Р.Г.Мироновичинин сактыышкын-нарында мынча деп турар: «Ол бодал мени болгаш чогаалчы С.Сарыг-оолду чүглендирипкен. Келир үенин чогаалынга тускай сагыыр ужурлуг негелделер турган: сюжедин чоннун аас чогаалында билдингир тоол азы легендазындан алыр, музыка база-ла чоннун ырларына даянган турар, ону тыва театрын труппазынын артистеринге тус-тус таарыштырып бижээн» [7, 83].

«Чечен биле Белекмаа» деп тоолдун сюжедин ол үенин шылгараңгай кижилеринин бирээзи С.Тока сүмөлөп, тыва опера бижиир дугайында бодалды изии-биле деткээн. Ол тоол 1951 чылда «Кодур-оол биле Биче-кыс» деп ат-биле бижиттинген.

Шудургу ажылдын түңнелинде С.Сарыг-оол либреттонун сөзүн тыва дыл кырынга, совет тюрколог эртемден А.А. Пальмбах орус дылче чергелештир очулдурбушаан, композитор Р.Г.Мироновичиге дамчыдып берип турган. Бир дугаар кезээн (акт) доозупкаш-ла, операнын автору биле режиссер И.Я. Исполнев театр студиязынын күжү-биле сценага салыр деп шийтпирлээннер. Ол дугайында А.Н. Аксеновтын «Тыва чоннун музыказы» деп номунда мынчаар дамчыткан: «Тыва дыңнакчыларга-даа, күүседикчилерге-даа чаа хевирнин чогаалы, хөгжүмнүг шиинин шенелдези кылдыр операнын бирги кезээн салганнар» [1, 67].

Премьера 1945 чылдын август төнчүзүндө улуг чедиишкин-биле болган. Ынчалза-даа опера төнмээн хевээр артып калган, чүгө дизе ол-ла чылдын күзүнүндө Р.Г. Мироновичинин команди-

ровказының хуусаазы төнгөн. Операның 2-ги, 3-кү актыларының эскизтери азы дүрзүлөп каан вариантылары чыдып калган. Харааданчыг чүүл — ол тургускан шенелдениң сөзүглелиниң ора-сوماзы кайда-даа артпаанны.

Хөй чылдар эрткенде, бир дугаар тыва опера бижиириниң дуржулгазынга Р.Г. Мироновичиниң өөреникчилериниң бирээзи — тыва композитор Р.Кенденбиль эглип келир. Ленинградтың музыка училищезинге өөренип турда, тыва театрның директору — Р.О.Далай-оол опера бижиирин сүмелээн. Ынчан «Чечен биле Белекмаа», катап база уламчылаар аргалыг бооп, авторнуң холунче кирген. Долузу-биле 1965 чылда доозулган. Ол үениң дургузунда операны үзүктөп Москва, Ленинград, Новосибирск хоорайларга концерттерге ойнап турар. Улуг совет композитор Д.Д. Шостаковичиниң безин үнелелин ап четтигипкен кайгамчыктыг чогаал ам бо хүннерге чедир сценага салдынмаан. 1963 чылдың апрель 11-де хүлээткен сөзүглел театрның архивинде амгы хүннерде-даа шыжаттынып чыдар. Операның чамдык кезиин хөгжүмнүг шии кылдыр салганнар.

Композитор-даа, либреттист-даа операда тоолдуң кол өзээн өскертпейн, кайы-даа шугумнарны сайзырадып турар. Маадырлыг-даа, лириктиг-даа шугумнар сырый катчып, сатира-сойгалаашкынныг элементилер кирип, хуулгаазын фантастика-биле амыдыралчы хөөннер операны каастап турар. Долузу-биле операны амыдыралчы тоол-эпиктиг жанрлыг чогаал деп тодараткан.

Опера — хөгжүмнүг шии чогаалы. Сөс, сценага шимчээш-киннери болгаш хөгжүмден ол тургустунган. Опера Италияга (16-17) вв. төнчүзүндө тывылган. Төөгүлүг сайзыралдың түңнелинде опералыг хөгжүмнүң аңгы-аңгы хевирлери тывылган: ария, речитатив, хор, хөгжүм оркестри, увертюра, антракт. Чамдыкта опера балетти, диалогту, мелодраманы бодунче кирип ап турар. Операның хевирлери: төөгү-легендарлыг, маадырлыг азы эпиктиг тоол аянныг дээш оон-даа өске. Операның чамдык хевирлери национал культура болгаш үе-биле сырый харылзаалыг болур. Баштайгы орус опералар 18 вектиң 2-ги чартыында тывылган. Опера жанрының классиктиг чогаалдары Россияга 19 векте көстүп келген. Ол-ла үеде Украинага национал опера тургустунган, 20 вектиң эгезинде Азербайджан, Армения, Грузияга тывылган [10, 717].

Оперетта дээрге хөгжүм шии жанры, ында комедияның

шынарларындан аңгыда ыры болгаш хылдыг хөгжүм номерлери-биле катый танцы-сам чугаа аразында аралажып турар. Оперетта 19 векте Парижке тывылган. Ооң баштайгы чогаалдары шоодуглуг болгаш хүннүң чидиг айтырыгларын көдүрген бол, сөөлзүредир ол лириктиг аянче шилчээн.

Ынчап кээрге опера болгаш опереттаның тайылбырын көөрге, «Чечен биле Белекмаа» деп либретто пролог, эпилог-биле катый 3 көжегеден тургустунган. Кол чөрүлдээ социал уктуг: Буура-Баштыг кожайның аспаанга Чечен биле Белекмаа аас-кежиктиг бооп шыдавастар. Шииде киржикчилерниң иштики бүдүжү, мөзү-шынарының тиилелгези ядыы араттарның хосталгазының символу бооп турар. Идеязынга: бай идегеттерни ядыы араттарның тиилээни, оларның хостуг чуртталгазының дугайында бодал. А өлүм чок күштүг уран чүүлдүң темазы 2-ги планда турар.

Үстүнде билиишкиннерден түңнөп көөрүвүске, опера либретто – хөгжүмге үдеттирген шии чогаалы.

«Чечен биле Белекмаа» деп либреттонун дылы бай-байлак шүлүк тургузуглуг кылдыр бижиттинген болганындан аңаа композитор Р. Кенденбиль аялга бижээни таварылга эвес. Ол Тывага бир дугаар эң баштайгы тыва опера болган.

«Шииниң салымын шиитпирлээр кол чүүлдерниң бирээзи – сюжет. Тыва шии чогаалының төөгүзү сюжет талазы-биле база салгаттынар чижектерни берген. Олар шии чогаалының байлак дуржулгазынга улашкаш, бистиң драматургтарывыска биче эвес дуза кадар аргалыг. «Авторнун үстүнде адаанывыс шиилеринге бодаарга, «Чечен биле Белекмаада» бирги планда сюжет эвес, характерлер үнүп келген» деп А.К. Калзан демдеглээн [2, 120].

Ынчалза-даа шии чогаалының эң-не күштүг талазы ооң укталган дөстөринде чыдып турар дээрзи билдингир. Чүге дизе, сюжет чеже-даа чогаадыкчы сагыштан төрүттүнер болза, кедизинде барып боттуг амыдыралчы дөстөрдөн укталыр болгаш жанрның онзагай чоруунга дүүштүр тургустунар.

Ынчангаш баштайгы тыва либреттонун автору Тываның Улустун чогаалчызы, тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи С.А.Сарыг-оол. Улустун чогаалындан фантастиктиг онзагай утка-бодалды шии хевиринге ховар чечен кылдыр шилчиткени авторнун онзагай салым-чаяанны болган. Ол «Чечен биле Белекмаа» деп баштайгы либреттону бижээш, тыва литература-ның төөгүзүнде балалбас исти арттырган деп санап турар бис.

ДОПЧУЗУ

ШҮЛҮКТЕР

Александр Даржай. Эрте-бурун ыдык чуртум.....	3
Кижі төлү шүлүкчү мен.....	4
Өртемчейге чурттап чорааш.....	4
Черим куштары.....	5
Хову.....	6
Суурумче чанып чорааш.....	6
Саарлып агар.....	7
Амыдырал ажыг дузу.....	8
Чалыы шаамның сырын ыры.....	8
Ынакшылдың хеми.....	9
Алдын-оол Даржаа. Мөзүвүсте.....	9
Үүлөм.....	10
Ханның, уктун хуулгаазыны.....	11
Маады Болат. Тыва дылым.....	11
Күзел ырым хуулгааны сен.....	12
Лидия Ооржак. Сонеттер.....	12
Мария Күжүгет.Үжен кижі кирип орда... ..	14
Хөглүг, эки медээ дыңнааш... ..	15
Хөлчөк улуг өөрүшкүден... ..	15
Зоя Донгак. Мөңгүн-Тайгам.....	15
Чүнүң-биле алдаржаан сен, эргим черим!.....	16
Тыва дылым судалымда.....	17
Михаил Монгуш. Дүне көстүр чечектер.....	18
Бузунду.....	18
Шончалай Ондар. Эртеңгиниң чиик-сергек салгынынга.....	19
Ол сен-дир сен.....	19
Эжим сеңээ ынакшылым.....	20
Арын-нүүрүм шивегейи.....	20
Сайлык Монгуш. Идегелим — кааңда катпаан кара суг... ..	20
Дидирел.....	21
Чаяна Чакый. Кырган дытка.....	21
Эрик Донгак. Часкы чаашкын... ..	22
Мээң чүрээм... ..	22
Элээн-не үр... ..	22
Буян Түлүш. Ыттың хову дылын чиген.....	23

ЮБИЛЯРЛАР

Ч. Куулар. «Таңды кежии» - сагыш-сеткилге

чырык өөрүшкү. К-Э.Кудажыпың 80 чыл оюнга.....	24
<i>Кызыл-Эник Кудажы. Какта.....</i>	25
Кымыскааяктар.....	27
Тарбаганнар.....	29
<i>Шаңгыр-оол Суван. Ыр дег чарап, сос дег тода.....</i>	32
<i>Өлчей-оол Монгуш. Хөөрээрниц чугаалары.....</i>	33
<i>Куулар Черлиг-оол. Монгуш Доржу — ховар очулдурукчу.....</i>	49
<i>С.Есенин. Сени көөрге, кударанчыын... ..</i>	51
Ырак чылдар ыыткыр хөглүт каткызы ам... ..	52
Сарыг чажың кылаңнаажы амдыгаа дээр.....	53
Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир.....	54
ТООЖУ, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР	
<i>Эрес-оол Монгуш. Душ болган ужуражылга.....</i>	55
УРУГЛАРГА БУЛУҢ “САЙЗАНАК”	
<i>Эрес-оол Монгуш. Айзаананың өөрүшкүзү.....</i>	65
Дээрниң көрүнчүү.....	66
Куйнун чажыды.....	67
<i>Шоома Даржай. Сактып-сактып, салып орда... ..</i>	71
Хая дарган.....	72
Ийи мөгө.....	72
Кокай хирээни.....	72
Мегези туттурган.....	73
<i>Эльза ООРЖАК. Магальын, чаражың! (Чурумал).....</i>	73
СЕНГЕЛТЫВАЛАРЫ	
<i>Хаа-дарган Хөх-Ишгэн оглу Хийстин (Көк-Анай оглу Кыс)</i>	
намдары <i>Хийс уруу Гансүх.....</i>	75
Чалбарыглар.....	76
Бора-Тоолай.....	79
Кара сут.....	79
Цэнгэл Хайрхан.....	80
Теве.....	81
Цэнгэлжи тываларның улус ыры.....	82
Хомду-Хем (<i>ыр сөзү</i>).....	82
ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ	
<i>Василий Салчак. Кызыл-Эник Кудажының публицистиказы.....</i>	84
<i>Мария Кужугет. Ю.П. Кюнзегештин</i>	
«ДЫТ» деп шүлүүнүн онзагайы.....	94
<i>Алимаа Херел. С.Сарыг-оол —</i>	
баңгтайгы тыва либреттонун автору.....	97

Литературно-художественное издание «Улуг-Хем»

На тувинском языке

Редакторы выпуска: *Ч. Куулар, Ш.Суван.*

Набор и верстка: *Н. Суван-оол.*

Художник: *М. Чооду*

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57.

Формат 84x108¹/₁₆. Физ. печ. л. 6,5.

Тираж 500 экз. Заказ №60

Отпечатано в типографии ИП Ооржак Р.К.
г.Кызыл, ул.Калинина 23, тел.89232671988

